

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

«Часопис «Український вісник» у структурі дисидентського руху»

Студентки 4 курсу, групи СОІ-42
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»
Матійчин Анастасії Іванівни

Керівник:
кандидат історичних наук, асистент
Паска Богдан Валерійович
Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент
Кобута Степан Йосифович

Національна шкала: _____
Університетська шкала: _____
Оцінка ECTS: _____

м. Івано-Франківськ – 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Український дисидентський рух у 1960-х – 1970-х роках.....	7
Розділ 2. Журнал «Український вісник» за редакцією В’ячеслава Чорновола (1970 – 1972 роки).....	19
2.1. Створення та механізм функціонування часопису.....	19
2.2. В’ячеслав Чорновіл – головний редактор журналу.....	25
2.3. Змістове наповнення.....	30
2.4. Роль і місце часопису у дисидентському русі.....	37
Розділ 3. Спроби відновлення «Українського вісника» у 1970-х роках.....	43
Розділ 4. Використання матеріалів журналу «Український вісник» на уроках історії	51
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Свобода слова, свобода думки та вибору, демократія, вільна, суверенна та незалежна Україна. Сьогодні без цих слів кожен свідомий українець не уявляє свого життя. Сьогодні для нас в порядку речей те, що ще в минулому столітті було мрією, було ціллю, в тому числі дисидентського руху в Україні. Дисидентство в Україні почало активно поширюватися у 1960-х – 1970-х роках. Українські дисиденти виступали за демократизацію суспільства, дотримання основоположних прав людини та громадянина в тодішній УРСР, а також за національні права та свободи українців як нації, тобто за вільний розвиток української мови, культури, літератури та вільну Україну.

Слід відзначити, що поширення дисидентства на території СРСР, в тому числі УРСР стало досить закономірним явищем. Адже цей рух виник як своєрідна реакція на згортання процесу десталінізації радянського суспільства, на численні утиски національного культурно-духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті та віросповідань, істотні прорахунки в галузі соціально-економічної політики і т. д. Також істотний вплив на розвиток та специфіку формування українського дисидентського руху справила поразка національно-визвольна боротьба на Західній Україні у 1940-50 роки. Ця поразка яскраво показала, що збройний опір не завжди може принести результати.

Важливим елементом українського дисидентства стала видавнича справа, зокрема відомого українського самвидавного часопису «Український вісник», який видавався під егідою В'ячеслава Чорновола. Цей журнал вважається першим позацензурним виданням, який легально почали видавати в Україні у період так званої горбачовської перебудови. Значення цього журналу в українському дисидентському русі є незаперечним, адже це журнал став поштовхом до розвитку громадської думки українців, до становлення та розвитку незалежної преси в умовах радянської влади. Через що видання було згодом визнане як загроза радянській владі та заборонене, а В'ячеслава Чорновола було засуджено до ув'язнення.

Саме тому «Український вісник» є прикладом того, як друковане слово може впливати на громадську думку (в тому числі її формуючи) та наскільки могутньою зброєю може стати преса, в тому числі у боротьбі за незалежність поневоленого народу. З лютого 2022 року Україна активно протистоїть вже відкритій агресії росії, яка є нащадком тієї влади, що вважала журнал «небезпечним». Зараз українці, вже будучи незалежними, знову змушені боротися за власний суверенітет, обороняти свої ж території від агресора, який намагається знищити українську державу, українську націю не лише військовим шляхом, але й знищуючи нас в інформаційному просторі через перепис нашої історії, культури, традицій тощо. Саме тому тема українського дисидентства, зокрема значення «Українського вісника» в цьому русі є актуальною для української наукової спільноти, як черговий етап боротьби українців проти окупаційної політики росії.

Об'єктом дослідження є український дисидентський самвидав 1960–1970-х років у контексті викладання історії України в ЗЗСО.

Предметом дослідження є самвидавний часопис «Український вісник» у структурі українського дисидентського руху, а також можливості використання матеріалів про його активність під час освітнього процесу в ЗЗСО.

Метою роботи є розгляд і аналіз «Українського вісника» в структурі українського дисидентського руху. Реалізація поставленої мети обумовлює необхідність вирішення наступних **завдань**:

- дослідити український дисидентський рух у 1960-х – 1970-х роках;
- охарактеризувати журнал «Український вісник» за редакцією В'ячеслава Чорновола (1970 – 1972 роки);
- з'ясувати особливості створення та механізм функціонування часопису;
- описати В'ячеслава Чорновіла як головного редактора журналу;
- виділити змістове наповнення часопису;
- визначити роль і місце часопису у дисидентському русі;
- охарактеризувати спроби відновлення «Українського вісника» у 1970-х роках;

- проаналізувати можливості використання матеріалів журналу «Український вісник» на уроках історії в школі.

Стан теоретичної розробки проблеми. В своїх роботах «Український вісник» активно досліджували такі українські вчені як Деревінський В., Бажан О., Дейнеко Д., Захаров Б., Мельникова О., Овсієнко В., Паска Б., Шевченко О., Фесенко В., Побережець Г., Баран В., Дубик М., Зайцев Ю., Касьянов Г., Плахтонюк М., Дейнеко Д., Русначенко А., Петрикей О. тощо.

Методологічна основа дослідження покликана забезпечити комплексне вивчення місця та ролі «Українського вісника» у структурі дисидентського руху як на теоретичному так і практичному рівнях. Для вирішення поставлених завдань був проведений теоретичний аналіз наукової літератури, Для досягнення поставленої мети в роботі використовувалися загальнонаукові і специфічні методи дослідження. Для виявлення науково-теоретичних основ дослідження самвидаву, як важливого елементу дисидентського руху було використано методи аналізу і синтезу, теоретичного узагальнення, історичний метод, науково-аналітичний, систематизації та класифікації. Все дослідження здійснювалось на основі принципів об'єктивності та науковості.

Наукова новизна полягає в тому, що автором зроблена спроба комплексно опрацювати і систематизувати доступний матеріал по ролі та значенні «Українського вісника» у структурі дисидентського руху, на основі здобутого матеріалу проаналізувати тенденції використання матеріалів українського самвидаву на уроках історії.

Практичне значення полягає в тому, що опрацьований і систематизований матеріал по ролі та значенні «Українського вісника» у структурі дисидентського руху може бути використаний при підготовці до семінарських занять з історії, історії України, з історії журналістики, політичної культури, історії політичної думки України тощо. Також цей матеріал може бути використаний при підготовці наукових публікацій та при підготовці виступів на наукові конференціях.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг бакалаврської роботи –

88 сторінок, з них основного тексту – 62 сторінки; список використаних джерел містить 56 найменувань.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКИЙ ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ У 1960-Х – 1970-Х РОКАХ

Український національно-визвольний рух другої половини ХХ століття можна вважати продовженням попередніх етапів визвольної боротьби українського народу за власну державність та суверенітет. Характерною особливістю цього етапу стала потреба в людях з високим рівнем української національної самосвідомості та патріотизму. В той час, коли радянська система всіляко намагається приглушувати національну пам'ять поневолених народів та нав'язати ідею «нового типу радянського громадянина» — «людини масової», ідеальний варіант якої не має жодних ідентичностей, національної свідомості, самоідентифікації тощо, починає формуватися нова плеяда повстанців, інакодумців, які своєю зброєю обирають не меч, а слово [41, с. 45].

Так, у 1950-х-1960-х роках починає формуватися дисидентський рух на території СРСР. Взагалі, під дисидентством, що з латинської означає «незгідний», розуміється як будь-який вияв непокори, виступ проти панівної думки, державного ладі або загальноприйнятих норм того чи іншого суспільства, протистояння від офіційної політики чи ідеології тощо [40, с. 9]. Відповідно під «дисидентом», дисидентами» розуміється конкретна особа або група осіб, які виступали проти комуністичного режиму СРСР та його політики у 1960-х 1980-х роках. Характерною рисою українського дисидентства є боротьба за національні інтереси українського народу [41, с. 46]. Загалом український дисидентський рух можна описати як рух за національне визволення.

Як відомо, після ХХ з'їзду КПРС почався активний процес демократизації та десталінізації СРСР. Вважається, що саме ця подія стала ключовою у зародженні дисидентства як на території тодішньої СРСР, так і в інших республіках. Ключовим об'єднавчим фактором цього руху стала негативна реакція комуністичної влади, яка в'являлась у численних переслідуваннях, репресіях, всіляких обмеженнях та заборонах і саджанню за ґрати [40, с. 10].

На території України цей рух фактично почав зароджуватися одразу після розгрому останніх частин УПА у 1950-х роках. Незважаючи на масові репресії

влади, національно-визвольну боротьбу продовжувати нові організації, такі як ОУН(Об'єднана партія визволення України), УНП (Український національний комітет) тощо. Також почали з'являтися організації, що намагалися діяти легальним, непідпільним шляхом. Як приклад – УРСС (Українська Робітничо-Селянська Спілка), яка існувала з 1959 до 1961 роки. До речі, саме в цій організації було відкинуто ідею підпільного збройного протистояння, запропонованого одним з учасників – В. Луцьківим [26, с. 35].

Михайло Луцик вважає, що відправою точкою українського дисидентства став «Великий збір» 1957 року, в якому взяли участь багато колишніх вояків УПА. Метою цього збору була Українська самостійна держава. Важливим своїм завданням збір вважав і вишкіл молоді та виховання в ній ідей збройної боротьби за свою свободу. Невдовзі більшість учасників цього руху було арештовано та кинуто за ґрати [26, с. 37].

Якщо говорити про розвиток дисидентського руху у 60- роки ХХ століття, то слід згадати і політичні партії, які почали тоді утворюватися. Так, у 1961 році у Тернопільській області було утворено Українську національну партію (УНП). До її складу входили: Євген Гогусь, як ініціатор її створення, він був колишнім вояком дивізії СС «Галичина»; Євстахій Грицишин – член УПА; Володимир Куликовський – колишній оунівець; Петро Пундит та інші. Ця партія не мала якихось довгострокових планів. Своїм головним завданням вони вбачали самоосвіту, пошук літератури, розширення організації та здобуття якогось озброєння. Проте, партія не встигла розгорнути свою діяльність та була викрита владою, а її члени були арештовані. 26 липня всіх учасників партії судили, ініціатору Євгену Гогусю було винесено найжорстокіший вирок – смертну кару [40, с. 9].

Наступною по хронології можна виділити УРСС (Українську робітничо-селянську спілку), яку А. Алексєєва вважає чимось середнім між демократичним та національно орієнтованим рухом. Створена спілка була у 1959 році, головним ідеологом виступав Левко Лук'яненко. Лук'яненко спільно із Степаном Віруном вирішили створити цю організацію з метою сприяння виходу України зі складу СРСР. Згодом до спілки приєдналися Василь Луцьків,

Олександр Лібович, Іван Кандиба, Йосип Боровницький тощо. Після перших зборів організації, які відбулися 6 листопада 1960-го року Лук'яненко оновив програму та цілі організації. Так, новими завданнями спілки стала ненасильницька боротьба за права громадянина в Україні, за національні та культурні та економічні права українців тощо. Після чого, згідно і програмою, боротьба за самостійну Україну мала стати другим етапом цієї боротьби [25, с. 311].

Наступні збори мали відбутися 22 січня 1961 року, проте перед тим, за кілька днів, почалися арешти учасників організації. Першими були заарештовані Лук'яненко та Кандиба. Внаслідок чого нова редакція програми УРСС не була записана, а залишилась лише в «Нотатках». Більшість учасників організації отримали від 10 до 15 років таборів а Лук'яненка було засуджено до смертної кари. Слід підкреслити, що всі учасники УРСС були людьми з вищою освітою, більшість були юристами. Через що цю справу ще називають «справою юристів» [26, с. 40].

Так, наприклад відомий історик Г. Касьянов вважає, що програма УРСС була своєрідним продовженням ідейних пошуків українських соціалістів початку ХХ століття [25, с. 45]. А А. Русначенко говорить, що проєкт програми був досить узагальненим та охоплював майже всі сфери людської життєдіяльності, чого не було в інших програмах. Хоч ця організація проіснувала недовго, проте багато дослідників вважають її першою дисидентською організацією і за метою, і за засобами та способами боротьби. Так як вона була дуже близькою до майбутнього правозахисного українського руху, до якого приєдналися колішні її учасники [25, с. 54].

Наступною дисидентською організацією можна назвати УНФ (Український національний фронт). Цю організацію можна назвати унікальною. Через те, що її діяльність обумовлювалась конкретною, розгорнутою політичною програмою, в якій наявний чітких перелік завдань та кроків до реалізації мети організації, чого з часів ОУН-УПА не було в жодній з подібних утворень. Її відмінність від попередніх організацій полягає і в тому, що вироблена програма не базувалась ані на принципах марксизму та ленінізму, як наприклад та ж УРСС, ані на

принципах інтегрального націоналізму, як наприклад УНК. В основі програми прослідковуються принципи демократії, свободи слова, рівності, при цьому ці принципи охоплюють всі сфери людської життєдіяльності. УНФ також є зрештою підпільною організацією, що мала власне періодичне видання «Воля і Батьківщина» [25, с. 44].

Утворилася УНФ близько 1961 року, початком активної діяльності організації вважається 1964 рік, коли до неї приєднався Красівський Зіновій. Саме Зіновій влітку 1964 року заклад програмну концепцію організації. Згодом він же виготовив кліше заголовку «За українську самостійну державу» до їхнього журналу. Того ж року було вперше видано «Волю і Батьківщину», де видавалися програмні документи УНФ, різноманітні націоналістичні статті, заклик до читача до визвольної боротьби. Також у виданні велась постійна рубрика «Українські новини».

Підпільний характер діяльності та вдала конспірація дозволила УНФ проіснувати до березня 1967 року [26, с. 47]. У 1966 році, з ініціативи З. Красівського, організація почала звертатися не лише до народу, але й до радянської влади, що скоріше за все призвело до припинення її існування. Так, «Меморандум УНФ» був направлений до XXIII з'їзду КПРС, а в 1966 році було направлено «Звернення вищим урядовим чинникам на Україні» від Центрального проводу УНФ. Отримавши звернення, Петро Шелест одразу відправивши його голові українського відділу КДБ з вимогою доповісти про вжиті заходи. В результаті в березня 1967 року відбули арешти. Суди відбувалися в Івано-Франківську, працювала виїзна сесія Верховного Суду УРСР. Усім членам УНФ інкримінували зраду батьківщини та створення антирадянської організації [25, с. 45].

Історик Юрій Зайцев говорячи про історичну роль УНФ, зазначає, що ця організація зайняла помітне місце в історії України. Адже її діяльність відобразила потребу часу, ставши своєрідним перехідним мостом між двома етапами самостійницького руху – збройним та мирним [25, с. 46].

Після арешту головних активістів УНФ, її праця була продовжена. Ще в 1961 році Миколою Крайником було створено Українську загальнонародну

організацію (УЗНО). Метою цієї організації було поширення різноманітної пропаганди на засадах ОУН-УПА, під впливом УНФ у 1964 році організація змінила свою назва на Український національний фронт, таким чином отримавши умовну назву УНФ-2. УНФ-2 мав вже розгалужену структуру з філіями та учасниками в багатьох областях, зокрема в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Закарпатській, Чернівецькій, Вінницькій, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Одеській та інших областях, також він діяв на території Криму [25, с. 55]. До складу УНФ-2 входили такі особистості як М. Крайник, В. Зварич, В. Бибик, М. Заблоцький, Г. Куценко, Б. Сеньків та інші. На відміну від УНФ, УНФ-2 не мала чіткої програми, періодичного видання та чіткої організації. Ця організація скоріше виконувала об'єднавчу функцію для різних дисидентських кіл в різних регіонах України та за її межами. За час діяльності цієї організації було випущено багато самвидавчої літератури, як тогочасної, такі і часів ОУН, також було випущено два числа часопису «Прозріння» та два числа часопису «Український вісник» [45, с. 56]. Проіснувала організація до 1979 року. У 1979 році головного організатора Миколу Крайника було заарештовано та засуджено до 7 років ВТК суворого режиму та 3 років заслання. Івана Мандрика раптово відправили нібито у відрядження до Івано-Франківська, де було і вбито (пізніше з'ясувалося, що його було закатовано за вказівкою КДБ), а проти Василя Сварича була сфабрикована справа «за хуліганство», в результаті арешт на 2,5 роки [25, с. 53].

Слід зазначити, що у 1970-і роки в підпіллі українського дисидентського руху діяв не лише УНФ-2, в це десятиліття було утворено низку підпільних націоналістичних організацій. Так, наприклад, у 1972-му році в Івано-Франківській області молоді студенти та робітники вирішили створити «Спілку української молоді Галичини» [35]. Організатором та головним ініціатором організації був Гриньків Дмитро. Спілка будувалась на засадах та принципах ОУН, проте Україну вона бачила незалежною соціалістичною державою. В основному організація займалась збором інформації про діяльність УПА, пошуком забороненої літератури тощо. Проіснувала організація не довго, до 14 березня 1973 року [26, с. 55].

Наступною дисидентською підпільною організацією 1970-х років був «Український національно-визвольний фронт» (УНВФ). Утворилася організація в м. Самборі Львівської області. Лідером руху вважається Зорян Попадюк – на той час студент відділення української філології Львівського університету. Його мати належала до шістдесятників та була знайома В'ячеславом Чорновілом. Восени 1972 року вийшов перший часопис «Поступ», до якого великих зусиль доклав Григорій Хвостенко, який писав під псевдонімом М. Сьогодні, а потім – П. Ятаган. Хвостенко є автором багатьох сміливих літературних та політичних статей «Поступу», зокрема це «Наші засади», «Коріння й квіти російського шовінізму» тощо. Інші матеріали видання готував Попадюк, також була присвячена одна сторінка «Хроніці репресій». Також вони видавали праці шістдесятників, наприклад «Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз» Івана Геля. Пізніше Хвостенко встановив контакт із групою студентів-істориків Львівського університету, так виник історичний напрямок організації. До цього напрямку входили Ігор Худий, Степан Слука, Ігор Кожан, Іван Сварник, Леонід Філінов, Мар'яна Долинська, Роман Козовик тощо [25, с. 48].

25 березня 1973 року УНВФ провели масштабну акцію у Львові: вночі було розкидано близько 250 листівок проти заборони владою Шевченківських днів. Проте незадовго після акції усіх учасників впіймало КДБ. Внаслідок чого було порушено кримінальні справи проти близько 50-ти студентів: 15 студентів виключили з університету, Хвостенко отримав 5 років умовно, а Попадюка та Микитюка було засуджено до 7 років у таборах суворого режиму [26, с. 60].

УНВФ стала новим явищем українського дисидентства. Так наприклад, в статті «Наші засади» Хвостенко розглядає СРСР як репресивну, регресивну державу. Причиною цьому він вбачає в прагненні до гегемонії, в утисках свободи слово та думки, наступі російського шовінізму всередині союзу [26, с. 49].

На початку 1970-х років дисидентські підпільні організації діяли і в малих містах та селах. Так, в с. Росохач Чортківського району Івано-Франківської області функціонувала «Росохацька «група, членами якої були молоді хлопці Микола та Володимир Мармуси, Петро Винничук та Степан Сапеляк. Ця підпільна група є яскравим прикладом того, як активно молодь долучалася до

українського дисидентського руху. Учасники групи переписували й розповсюджували листи про знищення могил Галицької армії у Львові, називаючи це вандалізмом, поширювали «антирадянські вірші», збирали патріотичні книги, фотографії, вірші тощо [35]. Так, 22 січня 1973 року учасники влаштували акцію в Чорткові: підняли синьо-жовті прапори і розвісили прокламації до 55-ї річниці проголошення Четвертого універсалу УНР. Того ж року учасників організації було арештовано та засуджено радянською владою.

Важливим елементом дисидентського руху вважається рух шістдесятників, яке можна охарактеризувати як народження нового покоління інтелігенції. Така назва «шістдесятники» за аналогією з рухом поетів-революціоністів 1960-х років XIX століття в росії. До шістдесятників входили переважно видатні діячі мистецтва, культури, молоді поети, публіцистики історики та інші діячі просвітництва. Зароджуватися рух почав у 1950-х-1960-х роках. До шістдесятників входили такі видатні українці як: Василь Симоненко, Іван Драч, Іван Світличний, Ліна Костенко, Ігор Калинець, Василь Стус, Микола Вінграновський, Валерій Шевчук, Іван Світличний, Алла Горська, Опанас Заливаха, Людмила Семикіна, Іван Дзюба, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Євген Сверстюк, Святослав Караванський, Михайло Брайчевський та багато інших [57, с. 243].

«Шістдесятники – то раптовий вияв духовного дозрівання, новітнього мислення, нової системи цінностей та переконань, нового осмислення національного досвіду в тоталітарній системі», – так охарактеризував цей рух Михайлина Коцюбинська [36, с. 4]. Центром розвитку шістдесятників став Клуб творчої молоді (КТМ) в Києві, заснований у 1960-му році. При клубі створювалися секції кіно, театру, письменництва, художні та музичні секції. Так, театральна секція перетворилася на «Другий український театр», а при музичній було організовано перший в Києві джазовий гурт. Президентом клубу став режисер Лесь Танюк. Діяльність клубу з перший його днів виходила за межі того, що дозволялося. Проходили вистави напівзаборонених Б. Брехта та М. Куліша, експозиції художників були настільки сміливими, що їх виставки заборонялися, а картина забирали. А поезії Василя Симоненка, Ліни Костенко, Миколи

Вінграновського та Івана Драча були дуже популярними на літературних вечорах клубу [57, с. 267].

Слід зазначити, що діяльність клубу на початках його існування була суто культурницькою, тому серйозних перешкод радянська влада не чинила. Суттєві корективи внесли Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Алла Горська, Людмила Семикіна, Василь Стус та інші. Так, Г. Касьянов говорить, що завдяки ним діяльність КТМ набрала нового значення – громадського. Почалися проводитися вечори пам'яті М. Куліша, Л. Курбаса, І. Франка, Л. Українки, В. Симоненка (який помер 1963 року), Шевченківські вечори тощо. В цих заходах почало відчуватися протистояння режиму [57, с. 269].

З 1963 року більшість літературних творів шістдесятників перестали друкувати. Так, шістдесятники активно друкувалися в Польщі та Чехословаччині, а згодом в США та Західній Європі і Канаді. Велику роль в цьому зіграв Мюнхенський журнал «Сучасність», також про українських дисидентів почали говорити такі світові видання як «Свобода», «Голос Америка», «БІ-Бі-Сі» тощо. Вже у 1964 році починають з'являтися праці з різкою критикою радянського режиму, наприклад «Українська освіта в шовіністичному зашморзі», «стан і завдання українського визвольного руху», «Україна та українська політика Москви» тощо. Поступово почали відкриватися клуби молоді по всій Україні, почали створюватися дисидентські осередки у великих містах України. Проте швидко ці осередки опинилися під полем зору КДБ [18, с. 6].

З 1964 року починається переслідування учасників цього руху. На момент арештів шістдесятники вже стали новим рівнем громадського протистояння, ставши базою для подальшого руху опору. Так, в 1965 році вже були арештовані І. Світличний, М. Гринь, М. Озерний, В. Іванишин, О. Заливаха, В. Мороз, М. Косів, Г. Садовська та інші [57, с. 256]. Ці арешти створили великий резонанс, лише активізувавши українських дисидентів. Так, на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків» 1965 року виступив Іван Дзюба, який відкрито говорив про арешти, через що Дзюбу потім було звільнено з видавництва «Молодь». Тоді ж В'ячеслав Чорновіл вигукнув історичне: «Хто проти терору – встаньте!», за що був звільнений з роботи в газеті «Молода гвардія». Василя Стуса тоді відрахували

з аспірантури Інституту літератури АН УРСР. Це був незапланований політичний протест проти радянського терору [18, с. 7].

Почалися суди. Перший судовий процес стався 1966 року над Валентином Морозом, потім на Дмитром Іващенком, Михайло Озерним та іншими. Всі вони були засуджені до таборів суворого режиму на 4-5 років. У 1967 році 15 листопада відбувся суд над В'ячеславом Чорноволом через книгу «Лихо з розуму» про репресії 1965-66 років, яка вийшла друком у Франції у 1966 році, за що йому інкримінували «наклеп на радянський устрій». Чорновола було засаджено до 3-х років ув'язнення в таборі загального режиму [18, с. 7–8].

Таким чином, протягом 1960-х – 1970-х років дисиденти перебували під постійним контролем та тиском КДБ, що прослідковувалося у посиленні цензури, переслідуваннях, забороні дисидентських самвидавів (в тому числі «Українського вісника», забороні їхньої діяльності, зброах та постійних арештах і тд. За 1972–1974 роки в Україні було арештовано 193 особи за участь в національно-демократичному русі. Що і поклало кінець руху шістдесятників [27].

Так званий генеральний погром 1972 року майже запинив українських дисидентський рух у так званий «великій зоні». Після чого рух відновився у другій половині 1970-х років, коли основним способом опору з тоталітарним режимом став рух за права людини. Поштовхом до відродження українського дисидентства стало підписання так званих Гельсінських угод 1975 року [27].

Українська Гельсінська Група як правозахисний рух була створена 9 листопада 1976 року в Кончі-Заспі під Києвом, в квартирі поета Миколи Руденка, якого було визначено і керівником цієї групи. До її складу на початку увійшли Олесь Бердник, Петро Григоренко, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Ніна Сократ, Івн Кандибп, Олексій Тихий, Ніна Строката та Микола Руденко. Створювалася ця група як самостійна правозахисна організація. Згідно з основоположною декларацією УГГ її метою є сприяти виконанню в Україні постанов Заключного акту: збирати докази порушення тих постанов та скарги постраждалих; доводити факти порушення прав людини та націй в Україні до відома ширших кіл української та міжнародної громадськості, до урядів держав, які підписали

Заключний акт. УГГ ставила також своїм завданням знайомити громадян України з Декларацією прав людини ООН, домагатися від влади здійснення права на вільний обмін інформацією та ідеями, акредитування в Україні представників закордонної преси, утворення незалежних пресових агентств, безпосереднього контакту України з іншими країнами [57, с. 314].

Меморандумі №1 УГГ (листопад – грудень 1976 року), зазначалося: «З перших років сталінської диктатури геноциду і етноциду... Український народ, який протягом багатьох століть не знав голоду, у 1933 році втратив понад 6 мільйонів чоловік, які загинули від голодної смерті. Це був всенародний голод штучно створений органами влади: хліб відбирався до останньої зернини, руйнувалися навіть печі та господарчі прибудови в пошуках схованого зерна. Якщо до цього додати мільйони, розкуркулених, котрих цілими родинами вивозили до Сибіру, де вони цілими родинами помирали, то лише за якихось три роки (1930–1933) ми налічимо не менше десяти мільйонів цілком свідомо винищених голодом українців. Четверта частина українського населення»[57, с. 321].

У 1977 КДБ почало застосовувати жорсткі репресії до учасників УГГ, так було заарештовано й засуджено на максимально допущену законом (ст. 62 Кримінального кодексу УРСР — «антирадянська агітація та пропаганда») кару від 7 до 10 років ув'язнення і 5 років заслання членів-засновників УГГ: М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, М. Мариновича, М. Матусевича [18, с. 7].

Після цього арешту до УГГ з 1977 року до 1978 року входили: Вінс Петро, Калиниченко Віталій, Стрільців Василь, Січко Петро, Січко Василь, Овсієнко Василь, Литвин Юрій. Вже у 1979 збуло знову арештовано О. Бердника, П. і В. Січків, Ю. Литвина, В. Овсієнка [27].

З 1979 членами УГГ стали: Стус Василь, Чорновіл В'ячеслав, Красівський Зеновій, Лесів Ярослав, Малинкович Володимир, Розумний Петро, Сокульський Іван, Шабатура Стефанія, Гейко-Матусевич Ольга, Горбаль Микола, Зісельс Йосиф, Мельник Михайло - вчитель з села Погреби Броварського району Київщини, 9 березня 1979 р. наклав на себе руки [15, с. 3].

Навесні 1979 в таборах політичних в'язнів створено Групу сприяння виконанню Гельсінських угод у місцях позбавлення волі, до якої ввійшли, між іншими, деякі члени УГГ (Л. Лук'яненко, М. Руденко, О. Тихий), а також інші політичні в'язні з Української РСР: Святослав Йосипович Караванський, Оксана Попович, Богдан Ребрик, о. Володимир Романюк, Ірина Сенік, Данило Шумук, Юрій Шухевич-Березинський тощо [27].

У 1977 році П. Григоренко одержав дозвіл виїхати на лікування до США, після чого його позбавили громадянства СРСР. Виїхати за кордон дозволили також П. Вінсові, Н. Строкатій, Володимир Малинковичу й С. Караванському. Після чого вирішується створити Закордонне Представництво УГГ на підставі доручення від УГГ в складі: П. Григоренка, Л. Плюща та Н. Строкатої. Воно діяло в напрямі здійснення програми УГГ, виступало перед чужим світом на оборону діячів правозахисного руху в Українській РСР, втримувало зв'язки з різними міжнародними організаціями (Міжнародна Амністія, профспілками, представниками за кордоном правозахисних груп інших народів СРСР)[15, с. 3].

У 1979 році настала нова хвиля посиленого терору українського руху, особливо проти членів УГГ. Так, було втретє арештовано В. Чорновола, ув'язнено в божевільні О. Мешко, заарештовано В. Стуса, О. Матусевич-Гейко, В. Калиниченка, В. Стрільціва [15, с. 4].

Тоді ж було засуджено також до ув'язнення від 2 до 10 років таборів і від 3 до 5 років заслання членів УГГ: О. Бердника, О. Гейко-Матусевич, М. Горбала, В. Калиниченка, З. Красівського, Я. Лесіва, Ю. Литвина, В. Овсієнка, П. Розумного, П. і В. Січків, В. Стрільціва, В. Стуса, В. Чорновола. Декого з них судили за провокаційними звинуваченнями в спробі згвалтування, незаконному зберіганні зброї, опорі міліції та іншими не політичними статтями КК УРСР [21]. Таким чином, з 1979 року Закордонне Представництво УГГ вело постійні акції за мобілізацію міжнародної громадської думки на захист прав людини та народів під час Мадридської конференції. 1980 року ЗП УГГ почала видавати «Вісник репресій в Україні» за редакцією Надії Світличної [57, с. 324].

Отже, як висновок, слід зазначити, що дисидентських рух в Україні в 1960–1970-х роках характеризується великою активністю та своєрідним розвитком

методів та способів боротьби: від підпільних наполовину збройних організацій, до творчих клубів та правозахисних відкритих організацій з міжнародним представництвом. Цей рух показав всю могутність боротьби друківаним та вуличним «словом» проти тоталітарного режиму. Саме тому, в цьому русі таке велике значення надавалося українській мові, літературі, культурі, які радянська влада намагалася все більше цензурувати та забороняти. Також, вагомим інструментом донесення основних ідей та цілей цього руху стали самвидавні матеріали, в тому числі і журнал «Український вісник».

РОЗДІЛ 2. ЖУРНАЛ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» ЗА РЕДАКЦІЄЮ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА (1970 – 1972 РОКИ)

2.1. Створення та механізм функціонування часопису

На відміну від 1960-х років, коли через самвидав поширювалися ті чи інші окремі твори чи праці публіцистичного характеру, різноманітні документи дисидентського руху, то вже на початку 1970-х років постало питання поширення позацензурних самвидавних матеріалів, котрі траплялися в списках протягом 1960-х років і були б присвячені різноманітним актуальним суспільно-політичним темам в Україні [54, с. 134].

Створення такого самвидаву було зумовлене також і потребою часу в охопленні всіх аспектів суспільного та політичного та культурно-мистецького життя українців, які замовчувалися офіційними засобами масової інформації. Таким чином з'явилась та втілилась в життя ідея створення «Українського вісника», як першого самвидаву, який мав поєднувати в собі позацензурний, правозахисний та літературно-публіцистичний напрямки. Хоча варто визнати, що певна частина опозиційно налаштованої інтелігенції, зокрема І. Світличний та Л. Світлична, виступали проти створення такого роду повноцінного самвидавного видання [14, с. 14]. Їхній скепсис був зумовлений розумінням того, що радянська влада рано чи пізно вдасться до репресій стосовно авторів та упорядників журналу.

Проте все ж необхідність такого позацензурного виду українського самвидаву в Україні давно назріла, як зазначав сам В'ячеслав Чорновіл у 1969 році [54, с. 136]. Доцільність видання такого роду часопису Чорновіл зумовлював і тим, що на той час існувала багато проблем, які викликали загальносуспільний інтерес української громадськості, про те ніяким чином не висвітлювались пресою. Також він зазначав, що «якщо ж зрідка під тиском обставин преса і згадує ці проблеми, то вдається до свідомої фальсифікації... Завданням «Вісника» буде об'єктивна інформація про приховувані процеси і

явища в українському громадському житті. «Вісник» тому не міститиме ніяких матеріалів, які написані спеціально для нього і не були в обігу» [42, с. 160].

Отже, «Український вісник» – один із ключових елементів українського самвидаву, перший позацензурний періодичний суспільно-політичний часопис, заснований у Львові в 1970 році. Метою його створення було висвітлення інформації про порушення прав та свобод людини та громадянина, гарантованих конституцією СРСР. Також він був створений з метою висвітлення політичних репресій в Україні радянською владою, становище українських політичних в'язнів, висвітлення матеріалів супроти радянського тоталітарного режиму [30, с. 45].

Головним редактором «Українського вісника» став В'ячеслав Чорновіл. Він, заручившись підтримкою своїх однодумців та соратників створив редколегію часопису, до якої увійшли М. Горинь – як його заступник, І. Гель – відповідальний секретар та П. Скочко – член редколегії [54, с. 114]. В підготовці перших чотирьох випусків самвидаву брали участь Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Валентин Мороз, Юрій Шухевич, Микола Плахотнюк, Ніна Строката, Надія Світлична, Василь Стус, Анета Пашко. Окрім цього, в підготовці матеріалів часопису та його розповсюдженні брали участь В. Чорновіл, О. Антонів, С. Гулик, З. Антонюк, Я. Дашкевич, В. Мороз, З. Франко, І. Світличний, Л. Шереметьєва, А. Пашко, М. Плахотнюк [22, с. 205].

В свою чергу, О. Антонів забезпечувала можливості для таємного друку часопису, зокрема друком займалися Л. Шереметьєва, В. Чорновіл та Я. Кендзьор. Розповсюдженням журналу займалися Стефанія Гулик, Валентина Чорновіл, Ганна Скадовська, Зіновія Франко, Ярослав Дашкевич. В свою чергу, студентка КДУ в Чехословаччині Анна Коцур здійснювала трансфер журналу у Пряшів, звідки «Український вісник» за допомогою Павла Мурашка передавався на Захід [12]. Передруковувався журнал видавництвом «Смолоскип» ім. В. Симоненка (США), «Сучасність» (Німеччина, Мюнхен), а також Українською видавничою спілкою у Лондоні [25, с. 67]. Безпосередньо в Україні, випуски вісника розповсюджувались самвидавами. Як було вказано у довідці Львівського УКДБ, «журнал друкувався на друкарських машинках, а згодом шляхом

розмноження перших примірників за допомогою ксероксу, машинопису та фотоспособом розповсюджувався між різними особами» [14, с. 6].

Як зазначає історик Касьянов, «Український вісник» характеризувався досить розгалуженою мережею кореспондентів у Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Чернівцях, Дніпропетровську, Рівному, Донецьку, Одесі, Черкасах. Загалом «Український вісник» був таким самвидавом, який був зорієнтований на широкий загал, в якому можна було поєднати матеріали різного характеру – як літературні твори, так і відомості про зарепресованих українців. [28, с. 48].

«Український вісник» вміщував матеріали, які не могли якимось чином негативно вплинути на діяльність компартії чи взагалі підірвати становище Радянського Союзу. Адже публікації у «Віснику» спрямовані на ознайомлення людей з тими принципами демократії, яких мали дотримуватися (насправді ігнорували) в суспільстві. Завданням «Вісника» стало поширення об'єктивної інформації про страшні прояви репресій над молодого інтелігенцією, виявлення тих явищ в українському громадському житті, які бентежили суспільство, при цьому не було матеріалів, які мали б «антирадянський зміст» [54, с. 162].

Так, в першому випуску «Українського вісника» 1970-го року В'ячеслав Чорновіл, як анонімний упорядник та головний редактор наголошував на тому, що самвидав є стихійною формою здійснення права на свободу слова, яке гарантувалося Конституцією УРСР. Він зазначав, що більшість самвидавів не носить будь-якого антирадянського характеру (не менше 99 відсотків), хоч КДБ час від часу і арештовує людей за розповсюдження таких видань. Очевидно, казав він, радянській владі є неприйнятним будь-яке явище, коли друковане слово шириться поза цензурою [19, с. 280].

Варто звернути увагу на те, що автори та редактори видання «Український вісник» намагалися діяти у межах радянського законодавства, при цьому запевняючи, що видання ні в якому разі не є антирадянським чи антикомуністичним. За своїм змістом та метою воно є легальним та конституційним. Стосовно критики окремих осіб, органів чи установ за допущені ними помилок у тих чи інших внутрішньополітичних рішеннях, серед яких

порушення демократичних прав особи чи нації, видання Вісника вказує, що такі висловлювання не є антирадянською діяльністю, а навпаки гарантовані принципами соціалістичної демократії та Конституцією. Запевнялось також, що «Український вісник» не поширюватиме антирадянських чи антикомуністичних документів, які в своїй переважній більшості були анонімними, через те, що вони заперечують обрані демократичним чином Ради як форму участі громадян в управлінні державою, а також руйнують комуністичну ідеологію в цілому[55].

Як пригадує головний редактор Вісника Чорновіл, праця українських дисидентів не була пов'язана із «Хроникой текущих событий» або інших схожих журналів російських дисидентів, як наприклад «Вече» чи «Синтаксис». Ця праця виходила лише українського досвіду, місцевих можливостей та відповідних суспільним реаліям завдань [1, с. 281]. Назва самвидаву «Український вісник» уособлювала в собі ідею спадкоємності, беручи початок свого роду від «Літературно-наукового вісника» за редакцією І. Франка та М. Грушевського [1, с. 124–127] та першого в Україні науково-літературного щомісячника суспільно-політичного характеру, який виходив в м. Харкові протягом 1816–1819 років «Украинского вестника» [54, с. 198], редакторами якого виступали Г. Квітка-Основ'яненко, Р. Гонорський, Є. Філомафітський.

Самвидав не виступав будь-яким органом чи організацією або ж якоюсь іншою сталою групою, об'єднаною єдиною програмою чи організаційною єдністю, саме тому він дозволяв видавництво самвидавних матеріалів, які висвітлювали різні політичні позиції. З самого початку ініціатори створення Вісника наголошували на принципі «безсторонності» в підході до підбору інформації для публікування [19, с. 281].

Також, характерною особливістю «Українського вісника» є те, що в ньому друкувалися різні літературні твори українських авторів, зокрема шістдесятників, різні полемічні нариси, авторами яких були такі відомі діячі українського дисидентського руху: І. Дзюба, В. Симоненко, В. Стус, В. Мороз, І. Світличний, І. Калинець, Є. Сверстюк, І. Сокульський, С. Караванський та інші [25, с. 70].

Як вже зазначалося, матеріали, які видавалися в «Українському віснику» були різноманітними: від аналітичних статей до малюнків українських

художників та історій репресованих дисидентів радянською владою [19, с. 281]. Ці матеріали іноді були написаними від руки, іноді були друковані кимось на друкарській машині. Проте всі вони перед публікацією потрапляли до головного редактора Чорновіла, який їх ретельно переглядав, іноді робив деякі правки (від руки). Після чого редаговані матеріали відправлялися на друкарські машини. Суцільну нумерацію сторінок робили переважно від руки, тому що на ходу часто статі міняли місцями. Робився певний запас статей, бо постійно виникала проблема, що десь копірка не тим боком була повернута і не надрукувалося як належить тощо. Після чого Чорновіл брав собі кілька примірників та переглядав на якість друку, відсутність помилок і т.д. [14, с. 6].

Перший «Захальний журнал з України» вийшов в січні 1970-го року. Це був «Випуск I-II», великий за обсягом, який мав 223 сторінки. Мистецьке оформлення було виконане М. Михалевичем, а на обгортці зображена скульптура Юліана Сінкевича. Третій випуск самвидаву вийшов в жовтні 1970-го року. В преамбулі було зазначено визначення, які охарактеризували суть, ідею та тлумачення «Українського вісника» [5, с. 5].

Кілька з них: «Український вісник» – самвидавівський журнал з України, за своїм змістом і завданням цілком легальне і конституційне видання в УРСР.»; «Український вісник» – дає огляд або повністю наводить публічні статті, документи, художні твори та інші матеріали, які набули поширення в самвидаві. Ненормальні умови випуску «Українського вісника» пояснюються тим, що на Україні є частими порушення конституційних гарантій і незаконні переслідування громадсько активних людей [5, с. 6].

Також, в цьому випуску говорилося про те, що Вісник не є якимсь органом чи організацією та наголошувалося, що журнал може повноцінно функціонувати лише за активної підтримки громадськості, яка не лише буде його читати та розповсюджувати, але й не лишатиме без розголосу випадки будь-яких антидемократичних та українофобських вчинків, будь-яких випадків незаконного переслідування людей за переконання [6, с. 7].

В січні 1971-го року вийшов четвертий випуск Вісника, розміром в 136 сторінок. В цьому випуску було опубліковано Завдання «Українського вісника»

та обґрунтовувалась необхідність видання такого роду самвидаву [7, с. 7]. Тут же зазначалося про гарантії Вісника щодо безстороннього підходу до підбору інформаційного матеріалу. Також, зазначалося, що «про виявлені помилки чи неточності, які у зв'язку з умовами видання неминучі, повідомлятиметься у дальших випусках» [7, с. 8].

Отже, з 1970 до 1972 рр. вийшло всього п'ять випусків часопису, за редакцією В. Чорновола. Як згадує: «На п'ятому номері «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, через поширення чуток про те, що скоро розпочнеться арешти всіх причетних до його видання, і сам Нікітченко розмовляв з Іваном Світличним і сказав: «Доки ви не були організовані, ми вас терпіли. Відтак, коли у вас з'явився журнал, ми вас терпіти не будемо». Вирішено було зупинити видання «Українського вісника», однак уже було пізно» [25, с. 151].

У січні 1972 р. головного редактора «Українського вісника» В'ячеслава Чорновіла було заарештовано. У цьому ж році вийшов шостий номер журналу завдяки потугам друзів Ярослава Кендзьора та Михайла Косіва, які захопившись підтримкою А. Пашко, здійснили спробу обхитрити слідчих. Головна ідея полягала у тому, що якщо головним редактором та видавцем був Чорновіл, то чому він, перебуваючи у СІЗО, повинен нести якусь відповідальність за той журнал, котрий продовжує виходити без його втручання. Косів був автором передмови, де йшлося про репресії, що відбувалися в той час в Україні, а всіма технічними питаннями займався Кендзьор. Більше того, були прагнення і далі видавати «Український Вісник», проте тут свою роль зіграв Чорновіл, котрий передав своїй дружині зашифровану записку із СІЗО: – «Теплих шкарпеток більше не передавай, вистачить тих, що є». Так він намагався передати, що слідство за крок до того, щоб вийти на видавців, а тому нові репресії неминучі [563, с. 3–4].

З метою конспірації і вони були змушені призупинити видання часопису. Неперіодичність й «ненормальність умови виходу» «Вісника» пояснювалися тим, що у СРСР були частими порушення конституційних гарантій і незаконні переслідування людей з активною громадянською позицією [19, с. 281].

Таким чином, через чергові арешти компартією 1972-го року видавництво та розповсюдження самвидаву «Український вісник» було припинено. Хоч і після репресій було здійснено спроби відновлення видавництва, науковими працівниками Інституту філософії АН України, а саме В. Лісовим та Є. Пронюком, студентами філологічного факультету КДУ А. Пашко та В. Овсієнком [11]. В 1974 році основні функції з його підготовки перебрали на себе лікар С. Хмара [38], науковець О. Шевченко, художник-реставратор В. Карабін, та інженер В. Шевченко. Таким чином редакція самвидаву «Українського вісника» перемістилася з м. Львова до м. Києва.

Отже, як висновок, слід зазначити, що «Український Вісник» став потребою часу в боротьбі дисидентів проти тоталітарного радянського режиму. Він став тією зброєю слова, яка спонукала свідомих українців до дій та доносила до них об'єктивну інформацію про злочини компартії та порушення нею ж Конституції СРСР. Вагомий внесок в створення та функціонування часопису зробив В'ячеслав Чорновіл, який виступав головним редактором часопису.

2.2. В'ячеслав Чорновіл – головний редактор журналу

В'ячеслав Максимович Чорновіл (Додаток А) — політичний та державний діяч, публіцист, літературний критик, журналіст. Дисидент, один із лідерів українського дисидентського руху. За свої погляди Чорновіл за свого життя був ув'язнений тричі (в 1967-1969 роки, 1972-1978 та 1980-1985 роки). В 2000 році був удостоєний звання Героя України посмертно [48].

В'ячеслав Чорновіл народився 24 грудня 1937 року (по паспорту – 1 січня 1938 року) в селі Єрки Катеринопільського району, тогочасної Київської області в сім'ї вчителів. Його батько, Максим Йосипович Чорновіл був вихідцем із давнього козацького роду. Не дивлячись на те, що сільське населення досить рідко надавало значення родовадам, історична пам'ять сім'ї Чорноволів попри це все збереглася. Мати В'ячеслава, Харитонівна Терещенко (по матері Акуліна) виходила із одного з відгалужень роду відомих українських меценатів Терещенків [48].

За радянських часів родина Чорновілів переслідувалася комуністичним тоталітарним режимом. У 1937 році брат Петра Йосиповича Джоновіла був заарештований і не повернувся з в'язниці. Його батька також переслідували. Сім'ї довелося переїжджати з одного села в інше і міняти місце роботи. В'ячеслав Чорновіл пішов до школи в 1946 році і відразу пішов до другого класу (читати вмів з чотирьох років). У 1955 році здобув золоту медаль Вільховецької середньої школи, того ж року вступив на мовний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, а з другого курсу перевівся до тодішньої Шестопальської школи журналістики [37, с. 3].

Вже в університеті зіткнувся із труднощами кервіництва через власні погляди. Через що майже рік зробив вимушену перерву 1985 року (взявши відпустку, поїхав з родиною до Жданова будувати доменну піч, де працював спочатку теслярем, а потім – у виїзній редакції газети «Київський комсомолец»). Слід зазначити, що В'ячеслав в свої студентські роки активно писав газети. Протягом місяця склав усі пропущені сесії і 1960 року закінчив університет з відзнакою. Захистив дипломну роботу на тему «Публіцистика Бориса Грінченка», ще донедавна забороненого письменника [48].

З липня 1960 по травень 1963 року Чорновіл В'ячеслав працював спочатку редактором, потім – старшим редактором телепередач для молоді аудиторії в Львівській студії телебачення. Тоді ж Чорновіл починає виступати як літературний критик, активно вивчаючи та аналізуючи творчу спадщину Т. Шевченка, Б. Грінченка, В. Самійленка. В травні 1963 року В'ячеслав переїдав до м. Києва для продовження своєї наукової діяльності та поглиблення знань з історії української літератури. З того часу почав працювати на будівництві Київської ГЕС та проживати в м. Вишгороді [37, с. 1].

В 1964 році йому вдалося набратися кандидатський мінімум на екзаменах та пройти по конкурсу на аспіранта Київського педагогічного інституту. Але до навчання його не допустили чого його політичні переконання. Що, в свою чергу, стало перешкодою до захисту вже майже готової дисертації про публіцистичну творчість та громадську діяльність Б. Грінченка [48].

Разом із своїми однодумцями такими як І Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Стус, А. Горська, М. Плахотнюк, Л. Танюк, Г. Севрук та іншими, В'ячеслав Чорновіл активно долучився до організації та діяльності дисидентського руху, в тому числі руху шістдесятників, який активно протистояв тоталітарному режиму компартії, зокрема в 1960-х – 1970-х роках. В'ячеслав Чорновіл разом з однодумцями відстоював відродження незалежної України, її самобутності, мови, культури, духовності та державного суверенітету. Також, він активно долучався до діяльності Київського клубу творчої молоді (КТМ) [37, с. 2].

Так, 4 вересня 1965 року В'ячеслав Чорновіл, спільно з Василем Стусом та Іваном Дзюбою виступили в кінотеатрі «Україна» на прем'єрі українського фільму Параджанова «Тіні забутих предків» з протестом проти репресій та арештів стосовно української інтелігенції. Після чого його звільнили роботи в газетному виданні «Молода гвардія». Після чого його заледве взяли на роботу літературним працівником у газеті «Друг читача» [28, с. 18]. За відмову давати свідчення на закритому суді братів Горинів В. Чорновола засудили до трьох місяців примусових робіт. Репресії лише посилювали в ньому силу опору: звільнення з роботи прискорило працю над документальним дослідженням «Правосуддя чи рецидиви терору?», яке здійснювалося в травні 1966 року. Це був, мабуть, один із найсміливіших зразків тогочасної української політичної публіцистики [48].

У листопаді 1967 року В'ячеслава Чорновіла було знову засуджено на 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму. Причиною і цього разу виявилася журналістика: В'ячеслав Чорновіл уклав документальну збірку «Лихо з розуму» (Портрети двадцяти «злочинців»), де подав матеріали про арештованих у 1965 році шістдесятників. Після того, як книжку було надруковано за кордоном, міжнародна громадськість піднесла голос на захист ув'язнених, і керівники радянської України змушені були на це зважати. Отож дехто з тоді арештованих завдячує Чорноволові життям. За свої книжки Чорновіл став лауреатом премії для кращих журналістів світу, що боронять права людини; а від Радянського Союзу отримав нове тюремне ув'язнення [48].

Після звільнення 1969 року з великими труднощами вдалося влаштуватися на роботу. З 1970 року В'ячеслав Чорновіл працював спостерігачем метеостанції в Закарпатті, пізніше землекопом археологічної експедиції в Одеській області, згодом вагарем на станції Скнилів у Львові [42, с. 151].

1970 року Чорновіл у Львові починає випуск підпільного журналу «Український вісник», в якому друкує матеріали самвидаву, хроніку українського національного спротиву. Він – його організатор, редактор і видавець. Журнал стає справжнім рупором демократії та національної свідомості у підрадянській Україні. У видавництві В'ячеслав Чорновілу допомагає його найближче у Львові оточення: Ігор та Ірина Калинці, Ярослав Дашкевич з дружиною Людмилою Шереметьєвою, Ярослав Кендзьор [48].

Як відповідальний редактор, Чорновіл добирав всю інформацію для друку вісника, сам її переглядав, при потребі виправляв та komponував до того, як самвидав випускався на друк. Як вже зазначалося, Чорновіл взяв на себе відповідальність та активно брав участь у зборі читацьких листів, частково виконував функції журналіста, спілкуючись з читачами та прихильниками часопису, виконував функції журналіста, спілкуючись із відвідувачами [37, с. 3].

Такими чином, впродовж усього періоду видання журналу В. Чорноволові, як відповідальному редактору, доводилося особисто здійснювати весь ланцюг роботи з підготовки «Вісника» – від збирання інформації до розповсюдження видання, працювати з листами читачів, спілкуватися із відвідувачами, виконувати функції редактора, літредактора, журналіста, коректора і навіть друкаря, працювати без поліграфічної бази та необхідного технічного штату. Звичайно, це відбивалося на якості видання, якою доводилося жертвувати задля оперативності та актуальності матеріалів [42, с. 152].

В. Чорновіл, як головний редактор контролював випуск кожного номеру «Вісника», писав статті та вступи до них, брав інтерв'ю, вів колонку редактора, здійснював огляд надісланої до редакції кореспонденції, спілкувався на сторінках журналу з читачами, висвітлював двобій журналу з офіційною пропагандою, динаміку розвитку журналу, його фінансове становище, подавав редакційні оголошення і повідомлення тощо [42, с. 153].

Радянська влада, в своєму ставленні до Чорновіла, описувала його як «екстреміста» та активного українського націоналіста, який несе потенційну небезпеку режиму [37, с. 3]. На це сам Чорновіл зауважував, що друкуючи самвидав чи інші свої праці, В'ячеслав ніколи не піднімав національного питання, а лише розкривав сваволлю влади і КДБ та порушених ними законів та конституції СРСР [48]. Тут слід підкреслити, що вся суспільно-політична та літературна діяльність Чорновіла була спрямована безпосередньо на ліквідацію національного гноблення і дискримінації, за свободу національного самовизначення, національну культуру, мову, освіту інших національностей (в першу чергу – української), які входили до складу СРСР, окрім російської [48].

Антирадянською на той час була визнана стаття-відповідь В. Чорновола на критичну статтю Б. Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба», в якій В'ячеслав Максимович довів достовірність тверджень І. Дзюби про русифікаторську політику радянської влади в Україні. З цих же мотивів його називали націоналістом. В. Чорновіл вважав, що права людини і нації нерозривні, вони взаємопов'язані і їх протиставляти не можна. «Безсилою є і буде поліційна профілактика мізків, якщо й далі закривати очі на нерозв'язані проблеми, зокрема, національні. Знову і знову доведеться кидати за ґрати тих, хто вперто не бажає чорне називати білим. Доведеться м'яти сумління людей замість того, щоб спиратися на людей з розвиненим почуттям честі і 157 сумління... А потім все одно доведеться реабілітувати людей і визнати за ними ту правду, за яку вони жертвували молодість» [54, с. 105].

Під час відомої страхітної загальноукраїнської «зачистки» 1972 року В'ячеслава Чорновіла арештовують знову за його «незаконну» діяльність. Йому було винесено вирок в 6 років таборів і три роки заслання. Це був черговий суд над журналістом, суд над Словом. Відбував термін В'ячеслав у мордовських таборах для політв'язнів ЖХ-385/17-А (с. Озерне) і ЖХ 385/3 (с. Барашево). Під час відбуття покарання, Чорновіл був організатором і учасником численних акцій протесту, голодувань, виснажливої боротьби за статус політв'язня. Понад половину терміну провів у ШІЗО (штрафний ізолятор) і ПКТ (приміщення камерного типу) [42, с. 151].

Отже, слід зазначити, що В'ячеслав Чорновіл, як головний редактор самвидаву «Український вісник», зіграв ключову роль в його організації, видавництві та поширенні. В'ячеслав Чорновіл не припиняв своєю активної боротьби проти радянського режиму навіть в таборах. М. Хейфец, єврейський письменник, який був разом у таборі, називав його «Зеківський генерал». Він відзначав, що у Чорновола є прекрасна риса лідера – відсутність порожньої зарозумілості, гонористості. Він (Чорновол) командує, щось вимагає, але ніколи не вважав себе за головного. Він був звичайною, енергійною людиною. Багато знав і дуже любив літературну справу, що була його стихією, при можливості брався за ручку і писав. В особистих стосунках лишався простим хлопцем, і одночасно користувався великим авторитетом.

Хоч і генеральний погром 1972-го року поклав кінець руху шістдесятників та водночас став підґрунтям нового етапу національно-визвольної боротьби. Акція по придушенню самвидаву була успішною для комуністичного режиму, адже розповсюдження та друк самвидаву на деякий час зупинилося. Саме тому доцільно детальніше розглянути змістове наповнення «Українського Вісника», що в свою чергу дозволить зрозуміти, чому цей часопис був заборонений.

2.3. Змістове наповнення

Українські самвидавні документи становлять надзвичайну історичну цінність, для наукового пізнання минулого. Саме з їх змісту, з розміщених в них матеріалів науковці можуть брати інформацію про ті чи інші історичні явища, складати або реконструювати хронологію подій дисидентського руху, знаходити різні докази або віднаходити забути та невідомі імена діячів національно-визвольної боротьби, вивчати офіційні документи різноманітних організацій та установ, які творили історію минулого. З поміж таких самвидавних матеріалів слід виділити «Український вісник», зміст якого показує особливості тих часів та деталі українського супротиву радянському режиму [15, с. 3].

Змістовно різноплановий, наповнений недоступним в офіційних засобах масової інформації, або забороненим компартією матеріалом, «Український

вісник» швидко розповсюджувався в різних областях України та активно перевидавався закордоном. Заснований В'ячеславом Чорноволом, часопис став одним із знакових видань українського дисидентського руху другої половини ХХ століття. Як вже зазначалося, його виникнення було обумовлено потребою інформаційного забезпечення національно-визвольної боротьби українського народу проти тоталітарного режиму радянської влади [42, с. 153].

Видавництво та популяризація самвидаву додало поштовху ослабленому репресіями потоку самвидавчих матеріалів, таким чином вплинувши на активізацію діяльності національно-визвольного руху. «Український вісник» став не лише «зброєю» українського дисидентського руху, але й неабияк сприяв встановленню та підтримці зв'язків між різними його учасниками, які в той час були закордоном, були політв'язнями, засланими до таборів, тюрем чи психіатричних лікарень. Завдяки часопису ці всі люди могли розраховувати на зв'язок із зовнішнім світом [14, с. 4].

Також, слід відзначити, що інформаційні матеріали самвидаву також дуже впливав на свого читача. Без існування журналу важко було б на Заході зрозуміти тогочасні українські реалії. Як свідчить М. Кульчицький, «Вісник» «був і духовною опорою, і дороговказом, і прикладом, а багатьом відкривав очі на країну, в якій вони живуть» [42, с. 152].

В самвидаві «Український вісник» 1970–1972 років через його зміст розкривалося багато актуальних питань. В кожному випуску самвидаву відображалася інформація про українських політв'язнів, про боротьбу української інтелігенції в тюрмах та таборах, а також друкувалися нецензуровані твори письменників і поетів тощо. «Уже в самій назві часопису, – писав один з членів редакції М. Косів, – відображається його цілеспрямованість і змістова сутність. Він задумувався і цілковито призначався для поширення інформації, себто вістей, які не знаходили відображення в офіційних виданнях, зате поширювалися шляхом самвидаву» [4].

Кожен випуск самвидаву є унікальним за своєю інформаційною цінністю, проте все ж кожен випуск підводився до загальної тенденції його структури, як періодичного видання. Так, наприклад в змісті усіх шістьох випусків на початку

видання описувалися завдання «Українського вісника», мета його створення та обґрунтування його діяльності. Також, в кожному випуску було звернення від редколегії до читача, твори українських творців, які влада вважала небезпечними та забороняла, хроніки по справах українських політв'язнів, зокрема хроніки окремо по кожному місту [14, с. 4].

Також в кожному випуску висвітлювалися актуальні судові справи щодо тих чи інших діячів українського дисидентства, відображалися мотиви їх справ. Редколегія також висвітлювала біографії кожного дисидента, який був маловідомим або/та загинув, вівся окремий розділ «Українські політичні в'язні в тюрмах і таборах», в окремих випусках був навіть оприлюднений «Список політв'язнів українців» [4]. В самвидаві навіть публікувалися виступи українських діячів на різноманітних заходах. В кінці самвидаву, як правило, була «Розмова з читачем» та окрема глава з доповненнями та виправленнями до попередніх випусків [30, с. 67].

Саме тому, масштаби поширення «Українського вісника», який видавався в більшості обласних центрів України, робили його єдиним на той час був єдиним в Україні часописом, який всупереч колосальній роботі радянської влади зі замовчування і очорнення української інтелігенції, доносив до читача правдиву інформацію про їхню мету та діяльність, а також про ті злочини, які чинила радянщина проти них. В'ячеслав Чорновіл, як засновник та головний редактор, вважав потрібним друкувати зазначені матеріали, незважаючи на поодинокі застереження щодо недоцільності цього [42, с. 152].

В'ячеслав Чорновіл, пояснюючи суть та мету цієї потреби, зазначав, що за допомогою оприлюднення та поширення такої інформації, за допомогою звернення таким чином до інших діячів культури, вони відображають низку переслідувань людей радянською владою за відстоювання їхнього законного права на самовизначення [30, с. 67]. Що, як він наголошував, було протизаконним та таким, що суперечить навіть Конституції СРСР, яка проголошувала право націй, які входять до складу союзу, на самовизначення [48].

Так, наприклад характерною особливістю змістового наповнення першого випуску самвидавного журналу «Український вісник» є те, о він поєднав у собі

одразу два випуски, що не є характерним для наступних випусків. В його змісті вперше було відображено інформацію про компанію критики проти Івана Дзюби, яка проводилась компартією: «Прямі виступи проти Дзюбиної книги зачалися лише у 1969 році, очевидно у зв'язку з надрукуванням її на Заході. Спочатку Дзюбу викликали в КДБ і запропонували написати відповідь «буржуазній пропаганді». І. Дзюба тоді відповів, що його праця марксистська, до публікації її на Заході він непричетний і що йому неприйнятна сама ідея писати «відповідь», одержавши купу інформацій з рук КДБ. Після цього Дзюбину книгу стали називати націоналістичною і антирадянською на різних зборах, нарадах і активах» [4].

Також, в цьому ж випуску було опубліковано «Звернення до Організації Об'єднаних Націй» [4]. Це звернення містило 32 підпункти, які описували порушення прав та свобод людини в тодішній СРСР, які та ж ООН захищає. В цих пунктах також було прохання до ООН, аби міжнародна організація звернула увагу на систематичні репресії та знищення української інтелігенції, звернула увагу на справи сфабриковані проти українських політв'язнів та прийняла якихось мір [4].

В цьому зверненні зазначалося: « Ми, що підписали цей лист, глибоко обурені тим, що в Радянському Союзі не припиняються політичні переслідування, вбачаючи в цьому повернення до сталінських часів, коли вся наша країна перебувала в лещатах терору, звертаємося до Комітету прав людини в ООН з проханням захистити потоптані в нашій країні людські права.» В другому підпункті йшла мова про те, що автори звернення звертаються до ООН, бо на таке ж звернення до вищого керівництва СРСР вони не отримали ніякої відповіді. Саме тому, вони висловлюють надію та сподівання на те, що їх голос буде почутий на міжнародному рівні, що з свою чергу спонукатиме владу до припинення того беззаконня, на яке вони постійно вказують владі [4].

Також. В цьому випуску було відображено «Судовий процес у Дніпропетровську», вірш М. Плахотнюка «За нами правда», вибір віршів зі збірки «На Голгофу» І. Сокульського, зокрема такі його відомі твори як «І повнота мого дня», «Робітнича околиця», «Вже гасне захід», «Бунтує степ», «Біль»,

«Стаи би знову на передні лапи», «Розмова з катом» тощо [4]. Також тут було опубліковано кілька тюремних віршів та вибір віршів М. Кульчицького. Показовою стала стаття цього випуску під назвою «Сучасний стан радянської економіки» Аганбегяна, яка відображала реальних стан рече в радянській економіці, а не навіяні наративи пропаганди. Також, в Першому випуску «Українського вісника» було добре описано судовий процес Святослава Караванського та опубліковано клопотання по цій справі [4].

В розділі «Переслідування за переконання. Українофобія. Різне» було відображено інформацію щодо репресій, переслідувань, обшуків та інших злочинів компартії проти «неугодних» українців [30, с. 67]. Як приклад можна навести історію священика з с. Космач Косівського район Івано-Франківської області, в якого в перших числах травня 1970-го року працівники районного КДБ здійснили обшук. Шукали різноманітні так звані «антирадянські» документи, зокрема статті В. Мороза. «Нічого не знайшли і забрали кілька старих книжок, в тому числі якусь «Історію України» ще дореволюційного видання» [4].

Наступною є історія студента П. Марусика, якого у 1968 році виключили з філологічного факультету українського відділу Київського університету за те, що той написав реферат з курсу української літератури з теми про драматургію В. Винниченка, давши творчості Винниченка позитивну оцінку [5].

Також, зі змісту першого випуску Вісника, можна виділити «Скаргу», адресовану прокуророві УРСР, Голові Комітету Держбезпеки при Раді Міністрів УРСР від громадянина Іванишина В. М. [45]. Останній звернувся до радянської влади з приводу відкритого нападу та неправомірного затримання в м. Івано-Франківську працівниками місцевої КДБ: «29. квітня 1970 року я відвідав у Івано-Франківську свого знайомого Валентина Яковича Мороза. У його квартирі я застав працівників Івано-Франківського КДБ Баранова, Остролуцького, Басистого, прізвище четвертого не пам'ятаю з обшуком. Мене так само тут незаконно обшукали» [6].

Також в цьому випуску було здійснено аналіз інформації, яка вирувала в інформаційному просторі навколо праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Було здійснено намагання відобразити об'єкт у вину інформацію

щодо спекуляції цієї теми, ставлення до праці у світі літератури тощо. Наприкінці випуску розміщений «Список політв'язнів українців», до якого увійшли Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Михайло Горинь, Зимовій Красівський, Іван Губка, Ярослав Лесів тощо. Загалом в списку містилося 11 імен з коротким описом. І при кінці підпис в дужках «Далі буде» [6].

В третьому випуску «Українського вісника» від жовтня 1970-го року зміст був схожим, проте містив нові розділи. Так, у вступній частині, крім «Завдань вісник» було опубліковано кілька варіантів трактування та визначення що таке «Український вісник», один варіант з яких такий: «Український вісник» – самвидавівський журнал з України, за своїм змістом і завданням цілком легальне і конституційне видання в УРСР» [7]. На самому початку випуску зображено заклики від українських дисидентів до міжнародної спільноти від В. Стуса, В. Кумпаненка та І. Кандиби із проханням звернути увагу на те свавілля, яке чинить радянська влада по відношенню до інших національностей, зокрема українських дисидентів.

Також, в цьому випуску було відображено інформацію про підготовку чергових розправи влади на В. Морозом, «Заява громадян Космача», «Заява О. Мешко» [7] та низку листів учасників українського дисидентського руху, зокрема Лист І. Дзюби, І. Світличного, З. Франко, В. Чорновола, та Є. Сверстюка, Лист М. Осадчого, Лист В. Стуса, Лист М. Косіва. Всі ці листи були присвячені темі арешту В. Мороза [7]. Так, в першому листі його автори просять Депутата Верховної Ради УРСР О. Гончара посприяти у відповідних установах тому, щоб питання щодо арешту В. Мороза було вирішене, «згідно із вимогами нашого суспільного життя, котрому потрібні здорові та чесні сили, здатні бачити актуальні громадські проблеми...» [7]. З цього приводу, і В'ячеслав Чорновіл опублікував Клопотання в цьому випуску.

До речі, саме з цього випуску «Український вісник» почав випускати «Хроніку» окремо по кожному місту. В цьому розділі була відображена хроніка обшуків, репресій, утисків, арештів тощо української інтелігенції представниками КДБ. Так, було описано хроніку в таких містах як Київ, Івано-Франківськ, Дніпропетровськ та Донецьк [6]. Так, наприклад в хроніці Івано-

Франківська описується випадок із мешканкою Долини М. Юкиш: « 5 червня в місті Долині працівники Івано-Франківського УКДБ зробили обшук в помешканні громадянки Марії Юкиш. Обшук був цілком незаконний, бо проводився без постанови. Жінці пред'явили лише усну підозру по якійсь неіснуючій справі Любові Лемик Івано-Франківська, почали звинувачувати її в незаконному розповсюдженні антирадянських документів..... Під час обшуків нічого не виявили»[6, с. 145].

В кінці третього випуску, за досвідом попереднього Вісника, йшов «Список політв'язнів-українців», після нього список тих, хто повернувся з ув'язнення, після чого йшов розділ з документами часопису. Та в кінці «Розмова з читачем», та «Виправлення помилок» попереднього випуску [7, с. 113].

Наступні випуски «Українського вісника» були структуровані по прикладу цього випуску. Так, наприклад, в четвертому випуску вже було розширено список міст, які входили до «Хроніки» самвидаву(додалися Львів, Тернопіль, Рівне Чернівці, Черкаси тощо). Також, в четвертому випуску було присвячено цілий розділ спотвореним та забороненим віршам Симоненка, були опубліковані виступи з Вечору пам'яті Симоненка, виступи на похоронах А. Горської, чергові листи по справі В. Мороза тощо. Також, в цьому випуску був присвячений розділ «Ганебній справі в Івано-Франківську», в якій йшлося про осуд справи по В. Морозу, якого було засуджено на 14 років [48].

Отже, слід зазначити, що змістове наповнення самвидаву «Український вісник» в період з 1970-го по 1972-й рік здебільшого характеризувалося відображенням масових репресій, утисків, арештів радянською владою кожного, хто ідентифікував себе з Україною, а не союзом, відображенням «забороненої літератури» українських дисидентів тощо. У той час, коли радянська влада в той час, коли комуністична влада масово фабрикувала справи проти українців, які захищали свої права, надані їм Конституцією тієї ж СРСР, «Український вісник» доносив до свого читача про реальний стан речей та те свавілля, яке чинила влада. Саме тому, «український вісник» відіграв дуже важливу роль у дисидентському русі в Україні та є таким цінним для сучасної наукової спільноти.

2.4. Роль і місце часопису у дисидентському русі

Самвидавний журнал «Український вісник» був першим періодичним виданням, який легально видався в Україні в 1970–1980-х роках та характеризувався відсутністю цензури. Таким чином, ставши першим подібним українським самвидавом українського дисидентського руху, а також і на становлення незалежної преси та громадської думки на території тогочасного СРСР [30, с. 70].

Український вісник став своєрідною платформою для ведення опису та хронології українського дисидентського руху, збереження «заборонених» доробків українських культурних та літературних діячів тощо. Загалом, значення «Українського вісника», в тому числі його головного редактора В'ячеслава Чорновіла [42, с. 150], є неоціненим вкладом і історії української національно-визвольної боротьби. Опублікована в часописі інформація про неправомірні арешти, про репресії та перебування українських дисидентів в ув'язненні, численні листи та звернення до влади, які залишалися без відповіді, все це сьогодні є доказом тих злочинів червоної влади, які вона здійснювала проти інтелігенції інших національностей першу чергу – української [30, с. 71].

На той час «Український вісник» був єдиним виданням в своєму роді, він був унікальним за своїм змістом, метою та масштабами його поширення. Так, наприклад, за довідкою Управління КДБ Львівської області, «часопис друкувався на друкарських машинах, потім шляхом розмноження через фотоспосіб та машинопис поширювався серед різних осіб». Вагомий внесок в поширенні журналу закордоном зробила студентка з Чехословаччини Анна Коцур, яка вивозила журнал у Пряшів [48]. З Пряшева вже Павло Мурашко передавав його далі на Захід. «Український вісник» передруковувався видавництвом «Смолоскип» ім. В. Симоненка (США, Балтимор), видавництвом «Сучасність» (Мюнхен). Часопис нелегально провозили у Німеччину, США, Чехословаччину та Англію. Так світом розповсюджувалась інформація про життя українців за «залізною завісою» [27, с. 57].

Також, до друкування часопису активно долучалася Українська видавнича спілка у м. Лондоні англійською, французькою мовою тощо. Також, окремі публікації чи уривки з них часто звучали та цитувалися в ефірі «Радіо Свобода». Так про це доповідали представники КДБ: «Поширення тексту УВ по республіці не виключає, що його видавці, розуміючи весь антирадянський характер видання, стараючись уникнути провалу в його поширенні, вступили в змову з своїми однодумцями закордоном, чиею допомогою доводиться зміст «Вісника» через радіостанції, які ведуть антирадянській та ворожі трансляції...» [48].

Як відомо, транслявання змісту «Українського вісника» в ефірах Радіо Свободи припинилося у 1972-му році під час другої хвилі масових репресій та арештів, коли на лаві підсудних з рештою своїх однодумців В'ячеслав Чорновіл. Внаслідок такої співпраці Вісника із Радіо Свобода, вже влітку 1971 року ЦК КПУ спільно з ЦК КПРС було ухвалено постанову «Про заходи протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів» [30, с. 71], яка фактично легалізувала другу хвилю арештів. Після чого в січні 1972-го року КДБ подавати перші звіти про свої «успіхи» за перші півроку дії вище вказаної постанови [13, с. 45].

Автори доповідних листів, згадуючи «Український вісник» писали про те, що КДБ «вживає активних заходів з розшуку видавців «Вісника» і запобігання ворожій діяльності видання. За фактом поширення «Вісника» порушено кримінальну справу проти усіх причетних до його видавництва та формування». В свою чергу, щодо поширення Вісника за межами союзу вони писали наступним чином: «Понад 100 документів часопису різноманітними нелегальними шляхами та каналами було переправлено закордон, де вони публікувалися націоналістичними видавництвами, їхній зміст систематично використовується у передачах ворожих антирадянських радіостанцій» [15, с. 4].

А в січні 1972 року в записці КДБ йшлося про необхідність вжити негайних заходів із попередження та локалізації контактів з «політично нестійкими особами», з метою недопущення отримання закордоном будь-якої інформації про ситуацію в Україні та обмеження їх можливостей поширення ворожих матеріалів.

Отже, помітним є те, що «Український вісник» та його поширення стала для КДБ небезпекою не лише через свою активну діяльність в середині республіки, але й через поширення закордон. Адже видання Вісника закордоном набуло великого розголосу, бо показувалось всі ті реалії «колективного блага» СРСР. Це показово, адже СРСР була країною-учасницею ООН, а відповідно і ратифікувала резолюції, в тому числі і про права людини та громадянина, ретранслюючи їх в Конституції СРСР. Такими чином, вкотре на міжнародній арені постало питання про дотримання соціалістичним раєм тих міжнародних нормативно-правових актів, які він підтримував, про небезпеку цього тоталітарного режиму для інших націй, про відверту брехню, яке радянська влада трансливала на міжнародному рівні, приховуючи свої злочини тощо.

Завдяки поширенню «Український вісник» став єдиною легітимною інформаційною організацією та рупором незалежної думки в Україні. Він дав суспільству правильне слово, був без цензури, першим повернув імена та твори українських авторів. Багато відомих діячів сьогодення почали свою політичну діяльність зі статей у журналах [18, с. 282].

Навколо редакції часопису почали активно об'єднуватися активні особистості, які потім утворили своєрідну групу «Українського вісника», яка впливала на суспільно-політичне життя цілою Україною та долучилися до його відновлення згодом. Завдяки «Українському віснику» Львів разом з Києвом, де діяв УКК, став місцем згуртування активної громадськості [19, с. 154].

«Український вісник», заснований у 1970 році запусти невідворотний процесу активного поширення подібних самвидавів. Слідом за ним з'явився «літературно-самвидавний» журнал «Скриня» (єдиний випуск вийшов в 1971-му році). Більше того, він перетворився на центр, який визначав динаміку розвитку політичного процесу по всій Україні. Як вже зазначалося, «Український вісник», досить швидко ставши популярним, сформував передумови для відкриття нових схожих позацензурних самвидавів в Україні, зокрема таких як «Поступ», «Плуг», «Чорноморія» тощо [30, с. 55].

В «Українському віснику», окрім політичних, друкувалися ще літературні та публіцистичні матеріали, зокрема заборонені твори В. Симоненка, В. Стуса,

І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного тощо [4]. Багато з творів цих та інших авторів дійшли до свого до читача та були збережені завдяки «Українському віснику». Так, наприклад, завдяки віснику люди ознайомились із низкою творів В. Мороза та творам присвяченим йому, з забороненими віршами Симоненка, Стуса, Світличного тощо. В цьому контексті УВ зіграв роль поширення викривленої чи забороненої літератури, спонукавши все більшу кількість інтелігенції до дисидентства та активності в громадсько-політичному житті [19, с. 154].

Після виходу «Українського вісника» партійна преса Львова, Києва та інших міст, де поширювався самвидав, була переповнена низкою листів обурених «простих читачів», які вимагали позбавити громадянства та вигнати з Союзу за наклепи та брехню Чорновола, Косова, Гориня та інших активістів, які були причетними до видавництва УВ.

По при те, що в програмі «Українського вісника» вказувалося, що видання в жодному разі не є антирадянським чи антикомуністичним за своїм характером. Критику окремих осіб, груп та установ видавець вони не вважали як антирадянську діяльність, а як соціалістичну демократію та конституційну гарантію прав і обов'язків кожного громадянина союзу [4]. Завдяки видавництву цього часопису Чорноволу вдалося створити популярний і впливовий журнал. Доказом цього є те, що підпільна хроніка поточних справ у Москві документував спробу продовження «Українського вісника».

Зрештою за генеральним погромом 1972-го року, Чорновіл, будучи в ув'язненні, наказав припинити видавництво самвидаву. Зважаючи на великий авторитет часопису, кілька розрізнених підпільних груп здійснили спроби продовжити його. Так, у 1972-му році, без участі Чорновіла вдалося видати шостий номер часопису, після чого спроби відновлення «Українського вісника» припинилися до 1974-го року [27, с. 48].

У 1974 році Степан Хмара – український дисидент, Герой України, Голова Всеукраїнського комітету українських політв'язнів, під псевдонімом «Максим Сагайдак», спільно з київськими журналістами Віталієм Шевченком та Олесем Шевченком видали свій «Український вісник». Вони випустили сьомий та восьмий

випуск. Останній у 1975-му році був перевиданий закордоном. В цих випусках жорсткіше критикувався «окупаційний режим в Україні» та робився наголос на потребі визначення «чітко окресленої політичної позиції з провідним антиколоніальним напрямком». Також акцентувалась увага на «об'єднанні всіх демократичних антиколоніальних групи України», в боротьбі за єдину мету – незалежну Україну, бо тільки в цьому журналі народ бачив «поступ у розгортанні національно-визвольної боротьби за демократію» [32, с. 36].

Також, після повернення із заслання В'ячеслава Чорновіла, відновлювалося видання суспільно-політичного та літературно-художнього «Українського вісника». Згодом часопис став органом Української Гельсінської Групи (пізніше – Спілки). Поліграфічним способом його тиражувало Закордонне представництво УГС в Нью-Йорку [27, с. 49].

Отже, слід зазначити, що суспільно-політичний часопис «Український вісник» зіграв важливу роль в українському дисидентському русі. Часопис за короткий період свого життя став важливою подією в суспільно-політичному та культурному житті України. Завдяки йому український дисидентський рух перейшов на новий рівень та став потужним рухом національно-визвольної боротьби українців – від традиційного «культурництва» до вираження суспільно-політичного протесту. Також, «Український вісник» зіграв важливу роль в поширенні та збереженні української літератури, яка компартією була заборонена, знищувався або перекручувалась на вигідний для влади ряд.

Завдяки своєму розголосу, «Український вісник» став одним з перших видань, яке транслювало ті репресії та злочини радянської влади проти українського народу, таким чином привідкривши «залізну завісу» тоталітарного режиму та звернувши увагу на неприйнятну політику СРСР, зокрема в прямому порушенні основоположних прав людини та громадянина, які СРСР гарантував в своїй конституції. Таким чином, видання «Українського вісника» та його подальше придушення лиш активізувало українських дисидентів да вмотивувало до переходу на новий рівень боротьби. Також, і не полишались спроби відновлення Українського вісника, що буде детальніше розглянуто в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3. СПРОБИ ВІДНОВЛЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ВІСНИКА» У 1970-Х РОКАХ

У січня 1972 року КДБ розпочали так звану операцію «Блок» – заходи, направлені на нейтралізацію найактивніших «націоналістичних елементів» УРСР, а саме українських дисидентів та осіб, пов'язаних із поширенням українського самвидаву або відома сьогодні назва «генеральний погром» [15, с. 1]. Так, в період з 12 по 14 січня 1972 року була заарештовано Василя Стуса, Івана Світличного, Леоніда Плюща, Євгена Сверстюка, Леоніда Плюща, Миколу Плахотнюка, Зіновія Антонюка, Олеся Сергієнко, Івана Коваленко, Михайла Осадчого, Івана Гель, Стефінію Шабатуру, Ірину Стасів-Калинець та в тому ж числі В'ячеслава Чорновола – головного редактора «Українського вісника» [27, с. 47].

Ці арешти та масові репресії були ретельно спланованою та загальносоюзною операцією КДБ по всій території тогочасної УРСР. Ще 30 грудня 1971 року Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення про початок масштабної акції репресій та арештів проти українських дисидентів та українського самвидаву. Тодішнє партійне керівництво УРСР на чолі з Шелестом Петром підтримали таке рішення, проте Москва використала ситуацію проти тодішнього київського проводу. Вже після першої хвилі арештів Шелест був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПРС, йому на заміну прийшов Щербицький Володимир [15, с. 1].

Влітку та восени 1972-го року відбувалися судові процеси над арештованими українськими дисидентами. Майже всіх було засуджено за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР: «антирадянська пропаганда та агітація». Карається позбавленням волі від шести місяців до семи років із засланням до п'яти років [15, с. 2]. Також, деяких діячів відправляли до так званих спеціальних психлікарень. Так, наприклад до таких психлікарень потрапили Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Борис Ковгар, Василь Рубан та інші.

Зокрема, В'ячеслава Чорновола під час цього генерального погрому, отримав строк в 6 років таборів та 3 роки в заслання. В'ячеслав відбував свій

термін у таборах для політичних в'язнів у с. Озерне (ЖХ-385/17-А), та с. Барашево (ЖХ-385/3) [38]. Під час перебування в таборах, Чорновіл був активним учасником різноманітних акцій протесту, голодувань та інших виснажливих засобів боротьби за статус політв'язня. Більшу половину провів у ПКТ (приміщення камерного типу) та ШІЗО (штрафні ізолятори) через численні протести [15, с. 2].

Загалом, за 1972-й рік за даними дослідниці Алексєєвої Людмили в загальному було затримано та засуджено по цій «операції» близько 100 активістів, з них з Центральної та Східної України – 48, яких з Києва 28, з Західної України – 55, з яких 13 з Львова. За період з 1972 по 1974 роки за участь в українському дисидентському русі було затримано більше 122 українських активістів та діячів. Дані Харківської правозахисної групи говорять про 193 заарештовані особи з 1982 по 1974 роки, з них за антирадянську агітації та пропаганду – 100 осіб, за релігійні переконання – близько 27 українців [27, с. 47].

Операція «Блок» 1972 року поклала кінець руху українських шістдесятників. А український самвидав, в тому числі «Український вісник» припинив свою діяльність. Зокрема, вже з таборів Чорновіл, наказав припинити видавництво «Українського вісника». Він перестав бути важливим засобом боротьби з тоталітарним режимом. Друк та розповсюдження самвидаву на деякий час припинилось. П'ятий номер в цій серії став останнім, опублікованим за редакцією його головного редактора та організатора В. Чорновіла [15, с. 3].

Першою спробою відновлення «Українського вісника» у 1970-х роках можна вважати спробу, яка була здійсненна після арештів у 1972-му році. Тоді, у Львові було опубліковано шостий номер часопису, який був підготовлений Атеною Пашко, Михайлом Косівим та Ярославом Кендзьором. Цей випуск також відомий як «львівський» [30, с. 49].

Паралельно з цим випуском в березні 1972-го року вийшов спеці випуск «Українського вісника» у м. Києві, за редакції Василя Лісового, Євгена Пронюка та Василя Овсієнка. В цьому випуску була інформація про арешти 1972-го року, він теж видався під номером «6». Згодом, після публікації вісника більшість видавців теж були репресовані та арештовані радянською владою [54, с. 316].

Наприклад, Василь Овсієнко, котрий активно розповсюджував «Український вісник» серед українського студентства та допомагав у формування «Відкритого листа членам ЦК КПРС і ЦК КП «України» Лісового був заарештований у 1973 році [30, с. 49]. Його теж звинуватили у проведенні антирадянської пропаганди та агітацію за 62 статтею ч. I Кримінального кодексу УРСР. А саме у формі розповсюдження літератури УВ. 6 грудня 1973 року був засуджений разом із Пронюком та Лісовим Київським обласним судом до 4 років позбавлення волі в радянських таборах суворого режиму. Під час заслання, відбував покарання у мордовських таборах в с. Лісне (ЖХ-385/19) та с. Озерне (17-А), був учасником різноманітних акцій протесту. Під час «профілактики» в Київському КДБ 20 серпня 1976 року відмовився від визнання своєї вини [54, с. 319].

Наступною спробою відновити видавництво «Українського вісника» була здійснена у 1974 році. Степан Хмара (псевдонім – Максим Сагайдак) спільно з журналістами з м. Києва Віталієм Шевченком та Олесем Шевченком опублікували у 1974 році 7-8 випуск «Українського вісника», котрий у 1975 році було перевидано закордоном [30, с. 49–50].

Цей випуск «Українського вісника», порівняно з попередніми, дещо жорсткіше критикував «Окупаційний режим на Україні», наголошуючи на потребі визначення «чітко окресленої політичної позиції х провідними антиколоніальними напрямками» та в потребі об'єднання всіх демократичних антиколоніальних груп, котрі існують на території України. Бо тільки в цьому самвидавці автори бачили «поступ у розгортанні національно-визвольної боротьби за демократію» українського народу [42, с. 151].

В цьому ж випуску вийшли відомі праці Максима Сагайдака (Степана Хмари), а саме «Генеральний погром» та «Етноцид українців у СРСР», котрі після публікування були перевидані багатьма європейськими мовами. Слід зазначити, що Степан Хмара почав активно цікавитися українським самвидавом ще з початку 1960-х років, коли той почав виникати на території УРСР. З особливою прихильністю Хмара відносився до статей радикального, самостійницького характеру, в котрих було чітке окреслення та орієнтація на реалізацію української

національної ідеї. Своєю працею «Етноцид українців в СРСР» Хмара осмілював та готував декілька років. Зокрема, вона стала стрижневою у новому 7-8 випуску «Українського вісника» [54, с. 327].

За цю та інші праці, за свою політичну та правозахисничу діяльність у 1980-му році Степан Хмара був заарештований та засуджений до 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та заслання терміном в 5 років. Покарання український діяч відбував у радянських таборах для політв'язнів № 35, 36 на Уралі. За низку протестів та акцій непокори Хмара відсидів 306 діб карцеру загалом. Після повернення, у 1987 році Степан Хмара став одним із керівників УГС (Української Гельсінської Спілки) [42, с. 152].

У своїй статті «Етноцид українців в СРСР» Хмарі одному з перших вдалося дослідити причини та наслідки Голодомору 1932–1933 років в УРСР та Голоду 1946–1947 років в УРСР. Ним було відкинута офіційну версію радянської влади про економічні складові цих геноцидів. Натомість він доводив, що ці трагедії були цілеспрямованою політикою ВКП(б)/КПРС, спрямованою на винищення українського народу. Обсяг цієї статті містив 120 сторінок. В 7–8 випуск «Українського вісника» ввійшла ще одна стаття Хмари від назвою «Часткове співробітництво і спритна дипломатія». В цій статті автор розкритикував політику президента США Р. Ніксона, котрий не обумовив фінансово-економічну допомогу СРСР вимогами щодо дотримання прав та свобод його громадян [54, с. 332].

Як вже зазначалося, до підготовки часопису долучився журналіст з м. Києва Олесь Шевченко та його колега Віталій Шевченко. З Олесем Степан познайомився навесні 1973 року. Вже тоді вони планували випуск часопису, вирішивши, що це повинно бути відверте антирадянське підпільне видання. З допомогою журналістів було зібрано та впорядковано докладний та досить об'ємний матеріал про різноманітні політичні репресії, адміністративні переслідуванням, наклепи, здійсненні в Україні у 1972–1974 роках компартією під назвою «генеральний погром» [15, с. 3]. Вже виготовлений випуск журналу було відзнято на фотоплівку художником-реставратором В. Карабіним. Влітку 1974 року цю копію було відправлено за кордон. За кілька місяців стало відомо,

що журнал дістався адресата. Завдяки цьому, починаючи з січня 1975 року матеріали 7–8 випуску «Українського вісника» уривками транслиювалися радіостанцією «Радіо Свобода» [42, с. 153]. В тому ж 1975 році видавництвом «Смолоскип» було опубліковано цей випуск окремою книгою. В 1978 році випуск часопису було перекладено на англійську мову, а в 1981 році – французькою мовою. Дослідник українського дисидентського руху Д. Касьянов зазначав, що цей випуск «Українського вісника» С. Хмари «став одним із найцінніших та найцікавіших джерел з історії політичних репресій 1970-х років», здійснений супроти українського народу [40, с. 31].

Вже до кінця 1974 року, видавцями було підготовлено окремих 9-й випуск самвидаву. В цьому випуску теж містилися статті Степана Хмари, зокрема такі як «Голос із пекла», «Звернення до країн – членів ООН». Також в цьому випуску була зібрана чергова хроніка щодо політичних репресій та матеріалів, укладених Олесем Шевченком. Спроби переведення цього випуску вісника не закінчилися успіхом. Перша фотокопію часопису була засвічена на митниці, при спробі перетину через кордон, а друга потрапила до агента КДБ при Раді Міністрів УРСР [54, с. 342].

Водночас, тривали підготовки до видання 10-го випуску «Українського вісника», до якого Віталій Шевченко передав Степану Хмарі статті «Класова структура радянського суспільства». Проте через підозри до видавців та початок обшуків навесні 1975 року та ще й провальну спробу передачі 9-го випуску закордон, Степан Хмара цю статтю та низку інших підготовлених матеріалів був змушений знищити. Вдала конспірація проти КДБ довгий час давала змогу видавцям «Українського вісника» уникнути політичних арештів [42, с. 153].

Проте, 31 березня 1980-го року було заарештовано Степана Хмару та Олесю Шевченка, пізніше 14 квітня було заарештовано і Віталія Шевченка. Видавців судили 15–24 грудня 1980-го року. За рішенням Львівського обласного суду Хмару було засуджено до семи років колонії суворого режиму та п'ять років заслання в таборах. Віталія також було засуджено до семи років ув'язнення та чотирьох років заслання в радянських таборах. А Олесю присудили п'ять років ув'язнення в колонії суворого режиму та три роки заслання по таборах [42, с. 153].

Випущені випуски за редакцією Степана Хмари, Олеся Шевченка та Віталія Шевченка було видано окремою книгою під назвою «Сьогодні про минуле» у 1993 році у м. Львові [30, с. 51].

В 1975–1976 роках було видано чотири номери часопису під також назвою було видано підпільною «Українською загальнонародною організацією» (УЗНО), котра також відома як УНФ-2, за керівництва Григорія Диндина, потім Миколи Крайника. Ця підпільна організація виникла в межах українського дисидентського руху в 1961 році в с. Солуків Долинського р-ну Івано-Франківської області. Метою створення організації було створення української суверенної держави. Організація займалася поширення різноманітної літератури про діяльність ОУН, зокрема популярною є їхня брошура «Хто такі бандерівці і за що вони борються?». Проте слід зазначити, що «Український вісник», котрий видавала ця організація суттєво відрізнявся від Вісника Чорновіла та не був його продовженням [45, с. 160].

У програмній відвозі «Українського вісника» від УНФ-2, під назвою «Звернення до українського народу» (грудень 1974 року). автори зазначали: «Україна— колонія, бо зараз вона не володіє власною справжньою державністю, вона не має своєю національної армії, вона не має своїх національних посольств в інших держава, вона не має і грошей своїх, не має і тих прав і свобод, котрі були фіксовані в договорі про утворення СРСР....Ми в Україні не маємо жодної легальної політичної партії, і Української Комуністичної партії в нас немає, бо КПУ – це всього лиш філіал КПРС, котрий не має жодних самостійних прав, ця партія не відстоює національні інтереси українців, а є знаряддям національного та економічного гноблення українського народу...Основні права та свободи громадян радянського союзу, котрі гарантовані восьмим розділом Конституції УРСР не забезпечуються в реальності, наприклад право про рівність націй, котрі знаходяться в складі СРСР, про свободу совісті та слова, про свободу друку, свободу зборів та мітингів, вуличних демонстрацій, право на об'єднання в громадські організації, право громадян на житло, на недоторканість особи, право на тайну листування та багато інших прав, котрих нема» [45, с. 161–162].

Також, в цьому зверненні йшлося про те, що українці в Радянській Україні, та й загалом у всьому СРСР зазнають масового гноблення по відношенню до себе. Також зазначається, що українці приречені на поступову масову русифікацію з подальшою втратою власної національної ідентичності, національної свідомості, національній традицій, культури, свого національного минулого [42, с. 152].

Поруч з цим у зверненні наголошувалося на тому, що в Україні є всі умови та підстави до самостійного державного існування, зокрема: розвинута індустрія та сільське господарство, природні багатства та корисні копалини, вигідне географічне становище, та головне – працюючий і кваліфікований народ. Також в зверненні йшлося про відсутність в УРСР будь-яких проявів демократії, прав на еміграцію чи будь-якої правдивої інформації в засобах масової інформації, котрі скоріше займаються дезінформацією людей та пропагандою [45, с. 170].

Так як політичні стеження переслідування та терор пронизували все суспільство пронизували все суспільство, автори закликали до того, щоб українці вимагали приведення дійсно демократичних та вільних виборів, без тиску компартії на суспільство, в ради, котрі б після обрання працювали в інтересах українського народу та виявляли б волю українців. Також вони пишуть: «Вимагайте проведення загальнонаціонального референдуму з присутністю представників ООН та міжнародної преси» [42, с. 153]. На думку видавців де б дозволило визначити, чого бажає український народ – далі перебувати в залежності та бути колонією чи жити у власній незалежності та самостійній українській державі.

В іншому програмному документі «Українського вісника», котрий вийшов в листопаді 1975 року, під назвою «Основні пункти діяльності кожного свідомого українця» [54, с. 234] автори висловили пропозицію виходу України з Варшавського пакту та виведення військових баз з її території. Також автори пропонували перетворення судів на дійсно відкриті та незалежні інституції, котрі в своїй діяльності керувалися лише законом та Конституцією, захищати права всіх репресованих та переслідуваних українців за їхні політичні переконання, захищати українську культуру, мову, історію, науку від різноманітних утисків, витіснень та перекручувань з російського боку; забезпечити право вільної

еміграції та поїздок в за кордон союзу, стати повноправним членом світової співдружності націй тощо [54, с. 240–241].

Як і в попередніх випадках, випуск цього «Українського вісника» теж було припинено через переслідування КДБ та арешт головного редактора 8 жовтня 1979 року. Після чого Івано-Франківський обласний суд у серпні 1980 року присудив Миколі Крайнику покаранні у вигляді семи років позбавлення волі в колонії суворого режиму та трьох років заслання в таборах. Мандрик був арештований у вересня 1979 року, під час допиту в готелі «Україна», за версією КДБ при Раді Міністрів УРСР «видав з вікна» 4-го поверху та загинув. Так закінчилися спроби видання «Українського вісника» у 1970-х роках [42, с. 154].

Отже, слід зазначити, що в 1970-х роках було здійснено кілька спроб відновлення самвидаву «Українського вісника», завдяки котрому було видано 6, 7, 8 та 9 випуски українського часопису. Всі, окрім останнього, побачила світова спільнота закордоном, зокрема за допомогою «Радіо Свобода». Ці спроби видання стали новий етапом національно-визвольної боротьби та були відмінні від попередніх випусків. Адже коли, на початках Чорновіл говорив про те, що видання не є антирадянським, то ці випуски стали «речником національної опозиції, відданої ідеї повалення радянського режиму та побудування самостійної й демократичної української держави». Кожна з цих спроб закінчувалася політичними репресіями та арештом. По при цьому відновлення вісника відбулося і в 1980-х роках, вже після повернення В'ячеслава Чорновила із заслання. Саме тому, матеріали «Українського вісника» є такими важливими для пізнання історії України, історії українського дисидентства, історії національно-визвольної боротьби українців як в наукових цілях, так і на уроках історії.

РОЗДІЛ 4. ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Як вже зазначалося, самвидав «Український вісник» став не лише важливим засобом боротьби українського дисидентського руху, але й є цінним історичним, культурним та літературним джерелом, з точки зору дослідження історії України та особливостей тогочасних подій. Таким чином він може виступати як першоджерелом, так і вторинним джерелом, котре здатне відобразити об'єктивну інформацію з різних історичних тем, притаманним тому часу, зокрема при дослідження українського дисидентства, руху шестидесятників, особливостей репресій стосовно українського народу в тодішній УРСР, котрі свого часу приховувались радянською владою а сьогодні вивчають учні українських шкіл на уроках історії України.

Актуальним є використання матеріалів «Українського вісника» на уроках історії при огляді історії українського самвидаву як суспільно-політичного явища. Загально відомим є той факт, що самвидав 'у процесі свого розвитку пройшов певну кількість етапів. Перший етап бере свій початок у 1960-х роках, коли власне і виник власне літературний «самвидав». Характерно, що у переважній більшості це були поезії, статті, а також спогади, котрі мали відношення до питань літератури. Наступний період охоплює 1963-1965 роки, коли почали набувати популярності статті політичного спрямування та анонімні публікації. Третій етап розвитку «самвидаву» розпочався у другій половині 60-х років ХХ століття, коли власне відбулося перетворення анонімних публікацій до статей із авторськими підписами, а також перевагою документів та публіцистики [30, с. 55].

Помітним є те, що матеріали «Українського вісника» слід використовувати при дослідженні третього етапу розвитку українського самвидаву. Адже тоді «самвидав» набув значення історичного явища, як засіб боротьби проти тоталітарного політичного режиму. Саме завдяки «Українському вісника» до читачів потрапляли заборонені твори, статті та інші відомості, котрі радянська влада або забороняла, або видозмінювала.

Українська інтелігенція вбачала у «самвидаві» своєрідну форму впровадження свободи слова, котра була гарантована конституціями СРСР та УРСР у якості «інтелектуального» опору радянським можновладцями [42, с. 150]. За приблизними підрахунками істориків, наприкінці 1976 року тільки в Україні було видано понад 3 тисячі документів українських, а також російських дисидентів. Варто зазначити, що публікації, які були видані власноруч були фактично єдиним способом для висловлення опозиційної думки щодо радянського режиму. Таким чином, ті статті чи публікації, котрі мали анонімний характер мали надавали змогу уникнути репресій для їх авторів. Акцентувати увагу варто і на тому, що саме в УВ було опубліковано такі відомі праці як «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновіл», «Етноцид українців в СРСР» Степана Хмари та інші [54, с. 14].

Появу «Українського вісника» в історії українського самвидаву означала вихід національно-визвольної боротьби на якісно новий щабель, близький до організаційного оформлення. Адже завдяки поширенню інформації про замовчувані радянською владою події суспільно-політичного життя, часопис формував світогляд тогочасних українців, сприяючи їх залученню до активної діяльності. Попри тотальну цензуру радянської влади і заборону будь-якого самостійного друку, завжди заходились способи відновлення самвидаву, його поширення за кордон. Саме тому українському вдалося об'єднати найрізноманітніші верстви населення навколо своїх матеріалів. Як прикладом може бути вступ «Від видавництва» до I–II випуску «Українського вісника», в якому йдеться про наступне:

«В Україні, починаючи з 1960-х років (а може і раніше) постав новий вид творчості – захаявна література. Це слово нове..., але як відомо, що в деяких свої працях вживав Хвильовий Микола. Важливість такої літератури полягає в тому, що вона розповсюджується в рукописних відбитках на рідних землях та передається з руки в руки, переписується та розповсюджуються найбільше серед молодого покоління та студентства [54, с. 15–17].

Ці примірники захаявної літератури різноманітними шляхами та способами потрапляють на чужину, потрапляють до деяких українських

видавництв, видаються не лише українською, але й іншими мовами. До цього часу на чужині було видано багато захаявних творів, серед яких збірки віршів В. Симоненка, В. Голобородька, М. Холодного, В. Стуса, І. Калинця, есеї Є. Сверстюка, В. Мороза. Окрім цього такі великі праці як «Лихо з розуму» В. Чорновіла, збірки документів «У півстоліття радянської влади, «Українська інтелігенція під судом КДБ» тощо.

Переважають захаявні матеріали з вістками про переслідування національно свідомих українців, про українофобію, про переслідування за віру в Господа, матеріали, котрі опубліковані в багатьох документах і зокрема в обидвох випусках « Українського Вісника», захаявного журналу з України. Ці вістки, дійшовши до відома громадськості у світі, вкажуть їй, що з собою несе людоненависницький російський великодержавний шовінізм....» [51, с. 20].

В «Огляді українського «самвидаву» і I-II випуску «Українського вісника» було розміщено огляд статті Є. Сверстюка « Іван Котляревський сміється», збірку віршів І. Сокульського « На Голгофу » (декілька віршів із неї наведено вище) а також р статті В. Мороза, серед яких «Хроніка опору», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», огляд полемічних нотатків В. Чорновіла « Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)» тощо. Два перших з цих творів було зображено в цьому ж випуску, а інші повністю чи у викладі було наведено у дальшому випуску [4].

Цінним є матеріали УВ «Про кадебістський самвидав», автори говорять про усне поширення провокаційних вигадок та різноманітного роду наклепів на українських дисидентів або про якісь події суспільно-політичного життя. Наприклад автори наводять вигадку 1964 року про те, що «Українські буржуазні націоналісти» спалили бібліотеку Академії Наук СРСР в м. Києві. Згодом, як говориться в часописі, КДБ почали використовувати методи «самвидаву», наводячи прикладі про анонімні листи, корі КДБ розсилали. Так, за матеріалами Вісника, у 1969 році багатьом адресатам в М. Києві було надіслано такі «відкриті листи», в який йшла мова про те, що п'яти річчя від дня смерті Василя Симоненка не було відзначено (помер 13 грудня 1963 року). Будь-які претензії в цих листах висувалися не до Спілки письменників чи до партійного керівництва, котре

забороняло такого роду заходи, а до критиків І. Світличного та І. Дзюби. В цих листах їх звинувачували у демагогії та лицемірстві, бо вони нібито «керувалися підлими мотивами в своїх діях, коли галасували про любов до Симоненка » і « хотіли погрітися в проміннях його слави» [4].

Використання таких матеріалів «Українського вісника» при вивченні цієї теми на уроках історії дозволить: вивчити основні етапу розвитку українського самвидаву; зрозуміти передумови до зародження «Українського вісника» як першого позацензурованого самвидаву; проаналізувати місце «Українського вісника» в розвитку українського самвидаву тощо.

Наступною, обов'язковою для вивчення на уроках історії України, є тема українського дисидентського руху, його течій, форм та методів здійснення боротьби в 1960 – 1980-і роки [27, с. 47]. Що, в свою чергу дозволить учням не лише розширити знання учнів про суть та особливості дисидентського руху в Україні в 1960-1980-і роки, ознайомитись із методами, формами та способами боротьби українських дисидентів супроти тоталітарного режиму, в загальному розкрити значення цього руху у процесі становлення України як незалежної держави та розкрити роль видатних українських дисидентів. Але й розкрити роль «Українського вісника» як одного із засобів боротьби дисидентів. Також, при вивченні цієї теми матеріали Вісника можуть стати першоджерелом цих подій.

Так, наприклад, як відомо, в кожному випуску Вісника публікувалися матеріали про справи українських дисидентів: їх стан, перебіг, мотиви, наслідки тощо. В «Українському віснику» відображалася інформація по відомій праці В. Мороза, а також судовий процес С. Караванського, А. Коробаня та інших. Також, варто врахувати, що в Віснику розміщено багато літературної спадщини українських дисидентів та інших документів українського дисидентства (звернення до українців, до міжнародної спільноти, записи виступів на акція и інші події тощо.)

В цьому контексті можна навести приклад «Звернення до ООН», від 20 травня 1969 травня, котре було опубліковано у першому випуску від групи захисту громадянських прав в СРСР, надіслане в Комітет прав людини при ООН [4, с. 17]. Це звернення містило 32 пункти, в яких зазначалося про продовження

політичних переслідувань, що нагадує повернення до сталінських часів, коли вся країна перебувала в лещатах терору (перший пункт). Також автори закликають Комітет прав людини в ООН проханням «захистити потоптані в нашій країні людські права». Цитата: «Ми звертаємося в ООН тому, що на наші протести і скарги, послані у вищі державні і правові інстанції Радянського Союзу, ми не одержали ніякої відповіді. Надія на те, що наш голос зможуть почути, що влада припинить беззаконня, на які ми постійно вказували, надія ця вичерпалася.... Тому ми звертаємося в ООН, вважаючи, що захист прав людини є святим обов'язком цієї організації...» [4, с. 17].

Також, в зверненні акцентувалась увага на тому, що на політичних судах в СРСР часто звучала фраза про «Вас судять не за переконання». Проте, в п'ятому пункті звернення зазначається, що «це є великою неправдою». Що дисидентів судять якраз за їх переконання: «арешти та суди відбуваються щоразу, як тільки хтось висловить чи викаже власні опозиційні погляди, починаючи їх розповсюджувати...» В кінці автори висловили сподівання на те, що есе дасть достатньо достатньо підстав для комітету із захисту прав людини при ООН розглянути питання про порушення основоположних прав та свобод людини та громадянина в СРСР [4, с. 18].

Таким чином, вище зазначені матеріали «Українського вісника» дозволять учням поглибити свої знання по темі українського дисидентського руху у 1960-1980-х роках, ознайомитися із документами та подіями тих років від самих учасників дисидентського руху. Що, в свою чергу, дозволить закріпити знання з даної теми.

Слід зазначити, що окрім цих матеріалів, в часописі була присутня постійна рубрика, в якій постійно поновлювалися списки з українськими політичним в'язнями та репресованими учасниками національно-визвольної боротьби та хроніка подій з арештами, переслідуваннями та клепами по окремих містах. Так, в четвертому випуску часопису «Український вісник» в списку український політв'язнів було опубліковано 20 імен, серед яких : члени ОУН (Левкович В., Польовий О., Пришляк Г., Пришляк Є., Левицький М. Солодкий В., Онишків М.) та дотичні до оунівського руху діячі, серед яких і Підгорецький В., Дубина Г.,

Пальчак С, Островський В., Синяк Д., Романів М., Синяк Д., Шевченко І., Луцик М., Ільчук І., Слободян М. тощо [54, с. 15].

Також, на уроках історії, матеріали самвидаву можуть використовуватися при вивченні арештів творчої інтелігенції у 1960-х – 1980-х роках. Що дозволить розкрити суть та причини багатьох арештів української творчої інтелігенції того часу, їх наслідки та мотиви; проаналізувати репресивну політику ЦК КПРС стосовно української інтелігенції; визначити значення «Українського самвидаву» при вивченні арештів творчої інтелігенції у 1960-х – 1980-х роках.

Слід вказати на те, що маючи можливості «вільно, помірковано» боротися з дисидентами, радянський режим почав використовувати тактику терору: арешт, ув'язнення та заслання в концтабори. У серпні 1965 року КДБ заарештував близько 60 дисидентів у Києві, Одесі, Феодосії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі та Луцьку. Однак такі заходи призвели до протилежного результату. Проте багато представників української інтелігенції не боялись репресій, а почали захищатись від беззаконня комунізму. 4 вересня 1965 року І. Дзюба, В. Чорновіл та В. Стус - активні учасники українського дисидентського руху, драматично завершили роботу на прем'єрі відомого фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» в Українському кінотеатрі в Києві. Перед початком кіноконференції виступав режисер, а за ним виступив критик І. Дзюба. Але замість обговорення фільму він сказав: «У нас було чудове свято, але й багато горя. Україна почала арештовувати творчу молодь» [45, с. 210].

І. Дзюба починав називати імена заарештованих. У залі панував хаос. Директор кінотеатру намагався відштовхнути критика від мікрофона. Він підвівся і продовжував називати своїх братів по імені. Потім у холі спрацювала пожежна сигналізація. На підтримку І. Дзюби підвівся В. Чорновіл і вигукнув: «Хто проти тиранії, встань!» Дехто з присутніх піднявся. Після запуску фільму, у перервах В. Стус знову розворушив зал. У своїй промові він закликав: «Всі мають протестувати: сьогодні українців достатньо, завтра євреїв, а потім будуть росіяни!» С. Параджанов приєднався до мітингувальників на захист української мови. Це був перший публічний протест, організований інтелектуалами після війни. В. Стуса було виключено з аспірантури, І. Дзюбу та В. Чорновіла звільнили

з роботи. Після чого поширеними стали такі форми опору, як листи з протестом проти порушення «соціалістичної законності». Ця подія вважається знаковою в історії українського дисидентського руху. Адже, пізніше учасники цієї акції доєдналися до видавництва «Українського вісника» на чолі з Чорновілом [54, с. 189].

Як відомо, в матеріалах Вісника вагоме місце посідали справи арештованої української інтелігенції або інформація про їх переслідування, репресії тощо. Показовою є заява українського культурного діяча та поета В. Стуса до Голови президії Верховної Ради УРСР О. Ляшка та секретаря ЦК КПУ В. Овчаренка. В цій заяві автор, посиляється на те, що кожне організоване нормальне суспільства залишає кожній людині певний простір на її індивідуальні свободи, таким чином забезпечує обов'язкову умову людського існування. Бо без забезпечення такої свободи, в суспільстві нам індивідуумів, лише істоти [5, с. 82].

Після чого він веде мову про обшук квартири письменника українського письменника Василя Захарченка, котрий працівники КДБ здійснили у червні 1970 року: «Здійснивши обшук, працівники КДБ забрали рукопис невикінченого роману (навіть не машинопис!), приватні листи письменника, різні нотатки та записки, щоденникові записи та дорожні карти, окремі спостереження. Підозрілими для них стали і книги, що котрі мали сліди звичайної закладки чи олівця, навіть якщо вони були видані в нас у Союзі не раніше 1960 року. Не знаю, чи колись повернуть працівники КДБ письменникові його приватний архів, але знаю напевне, що безцеремонне вторгнення малокомпетентних осіб в поетичну роботу надовго травмує його як людину, громадянина, як письменника.» [5, с. 84]

Після чого Василь Стус наводить приклад ще одного арештованого представника української інтелігенції. Викладача Донецького медінституту, кандидата медичних наук Сук Івана Степановича, котрий на той час перебував в ізоляторі вже третій місяць. І. Сук володів гарною українською бібліотекою, активно вивчав українську літературу, історію та мистецтво. «Бувши науковцем, він залишився інтелігентом» [5, с. 86]. Як пише сам В. Стус в заяві, що Сук в своєму побуті поводився як типовий комуніст, завжди вступаючи в дискусії з

людьми, котрі небезпідставно починали розмову про «рецидиви сталінщини» та порушення ленінських норм життя: «Марно і говорити, що жодної агітації проти радянського режиму чи поширення «забороненої» літератури Сук не вів. В жодному з наведених випадків не було доведено факту поширення будь-яких самвидавних текстів, публічних висловлювань різного роду «незрілих думок», чи присутності «нездорових» настроїв».

В кінці заяви Стус робить акцент на тому, що в справі Сука йде мова про Донець – місто, в котрому відсутня жодна українська школа, місто, в якому в педагогічному інституті навіть історії України викладали російською мовою, де урядові постанови з столік спочатку перекладають на російську, а вже потім «доводять» до мешканців, місто, в котрому розмовну українську сприймають як якесь диво. «Стурбований цими фактами беззаконня над людиною та її совістю, звертаюсь до ВАС, сподіваючись на те, що ці неприйнятні факти викличуть у Вас природне занепокоєння.», в кінці заяви зазначив Василь Стус [5, с. 88].

Ця заява є однією з багатьох статей, котрі публікуючись в «Українському віснику» описували ті незаконні переслідування, репресії та арешти української інтелігенції. Загалом, на уроках історії України, сам самвидав є важливим матеріалом при дослідженні цієї теми. Адже як відомо, організаторами його видання, редакторами та усі, хто долучався до його видавництва та поширення, були представники української творчої та культурної інтелігенції, котрих під час операції «блок» було арештовано за засуджено то років ув'язнень та заслання в радянських таборах суворого режиму.

Актуальним є використання розміщених матеріалів Вісника при розгляді руху українських шестидесятників та їх діяльності на уроках історії України. В цьому контексті матеріали вісника: довозлять поглибити знання учнів при вивченні руху українських шестидесятників; ознайомитися із забороненою літературою; проаналізувати цю літературу та зрозуміти, чому в радянському союзі вона вважалась «ворожою» та антирадянською тощо.

До прикладу можна навести твір Євгена Сверстюка «Іван Котляревський сміється», котрі було опубліковано в I–II випуску Вісника. А також заборонені вірші Івана Сокульського зі збірки «На Голгофу»: «І повнота мого дня»,

«Робітничча околиця», «Жест», «Вже гасне захід», «Спартак», «Бунтує степ», «Біль», «Кодня», «Стати б знову на передні лапи», «Розмова з катом», «Сорнокрик» тощо [5].

В цьому ж випуску було розміщено скаргу української художниці, шестидесятниці Алли Горської стосовно масових репресій українських культурних та громадських діячів. Після чого одразу були виступи з похоронів Горської (Є. Сверстюка, В. Стуса) , котру було вбито 28 листопада 1970 року в помешканні її свекра в м. Василькові Київської області [46]. Також, в віснику відображалися заборонені твори Василя Симоненка, серед яких: «Брама», «Некролог кукурудзяному качанові», «Український лев», «Що кому на роду написано», «Балада про зайшого чоловіка», «Я тікаю від себе», «Суд», «Понесли мене на крилах», «Жах» та інші [5].

Отже, як висновок слід зазначити, що «Український вісник» та розміщені в ньому матеріали є актуальними для використання на уроках історії в сучасній школі. Їх використання дозволить не лише на пряму дослідити документи та праці самвидаву, як важливого засобу протистояння тотальному терору, тогочасного українського дисидентства, але й як цінну історичну, культурну та літературну спадщину для України. Адже, сьогодні самвидав вступає своєрідним доказом низки злочинів радянсько ї влади не лише супроти українського народу а супроти людини та її прав і гідності.

ВИСНОВКИ

Як висновок, слід зазначити, що український дисидентський рух у 1960-х – 1970-х роках – це рух, який зародився в 1950-х роках на території УРСР після XX з'їзду КПРС, після якого почався активний процес демократизації та десталінізації СРСР. Ключовим об'єднавчим фактором цього руху стала негативна реакція комуністичної влади, яка в'являлась у численних переслідуваннях, репресіях, всіляких обмеженнях та заборонах і саджанню за ґрати. Характерною рисою дисидентського руху є боротьба проти режиму «словом», а не зброєю.

Відмінною рисою українського дисидентства є боротьба за національні інтереси українського народу. Загалом український дисидентський рух можна описати як рух за національне визволення українців. Незважаючи на масові репресії влади, національно-визвольну боротьбу продовжувати нові організації, такі як ОУН (Об'єднана партія визволення України), УНП (Український національний комітет), УНФ (Український національний фронт), УНФ-2, УНВФ (Український національно-визвольний фронт), рух шестидесятників тощо.

Під час функціонування українського дисидентського руху великою популярності набули самвидавні матеріали – періодичні видання, котрі організатори самі складали, друкували та поширювали, без посередників. Найпопулярнішим з них став «Український вісник» – перший позацензурний періодичний суспільно-політичний часопис, заснований у Львові в 1970-му році. Метою створення самвидаву було висвітлення інформації про порушення прав та свобод людини та громадянина, гарантованих конституцією СРСР; висвітлення політичних репресій в Україні радянською владою, становище українських політичних в'язнів, висвітлення матеріалів супроти радянського тоталітарного режиму; поширення української літератури та інших авторів мистецтва, котрі радянська влада або забороняла, або передруковувала.

Головним редактором «Українського вісника» був В'ячеслав Чорновіл. Він, заручившись підтримкою своїх однодумців та соратників створив один із найвпливовіших часописів, котрий одним з перших потрапив закордон та

розповів про злочини радянського режиму проти прав людини та громадянина. Загалом, під головуванням Чорновіла було випущено 5 випусків Вісника. Під час створення часопису, редколегія наголошувала на тому, що журнал не є антирадянським та не порушує жодного закону СРСР.

Змістове наповнення самвидаву «Український вісник» в період з 1970-го по 1972-й рік здебільшого характеризувалося відображенням масових репресій, утисків, арештів радянською владою кожного, хто ідентифікував себе з Україною, а не союзом, відображенням «забороненої літератури» українських дисидентів тощо. В ньому були постійні рубрики, в якій висвітлювалась актуальні інформація по судових справах політв'язнів, постійною була «хроніка» по містах, а також постійно оновлювалися списки українських політв'язнів, котрі були репресовано владою.

У 1972-му році під час «генерального погрому» Чорновіла було арештовано, вже з в'язниці він казав припинити видання самвидаву. Першою спробою відновлення «Українського вісника у 1970-х роках» можна вважати опублікований у 1972-му році у Львові шостий номер часопису, який був підготовлений Атеною Пашко, Михайлом Косівим та Ярославом Кендзьором. Цей випуск також відомий як «львівський». Паралельно з цим випуском в березні 1972-го року вийшов спеці випуск «Українського вісника» у м. Києві, за редакції Василя Лісового, Євгена Пронюка та Василя Овсієнка.

Наступною спробою відновити видавництво «Українського вісника» була здійснена у 1974 році. Степан Хмара (псевдонім – Максим Чагайдак) спільно з журналістами з м. Києва Віталієм Шевченком та Олесем Шевченком опублікували у 1974 році 7-8 випуск «Українського вісника», котрий у 1975 році було перевидано закордоном. Цей випуск «Українського вісника», порівняно з попередніми, дещо жорсткіше критикував «Окупаційний режим на Україні», наголошуючи на потребі визначення «чітко окресленої політичної позиції х провідними антиколоніальними напрямками» та в потребі об'єднання всіх демократичних антиколоніальних груп, котрі існують на території України. Бо тільки в цьому самвидаві автори бачили «поступ у розгортанні національно-визвольної боротьби за демократію» українського народу.

За період свого існування, «Український вісник» став важливим елементом та засобом боротьби українського дисидентського руху. Вісник, як перше позацензоване видання, транслював інформацію про низку злочинів радянської влади проти українського народу, проти основоположних прав та свобод людини та громадянина, котрі гарантувала конституція СРСР. Таким чином часопису вдалося привідкрити «залізну завісу» тоталітарного режиму та звернути увагу на неприйнятну політику СРСР. Таким чином, за період свого існування, «Український вісник» перетворився на потужний рух супротиву та опозиції тоталітарному режиму.

Саме тому, використання матеріалів «Українського вісника» є важливим для вивчення історії на шкільних уроках. Адже, тоді не лише поглибляться знання учнів з історії українського дисидентського руху, зі історії руху українських шестидесятників, взагалі історії українського самвидаву та вивченні злочинів радянської влади проти українського народу та прав людини і громадянина, але й дозволить на конкретних ілюстративних прикладах відобразити дані теми.

Таким чином, значення та роль «Українського вісника» є важливими як для історії українського дисидентства, так і для становлення України як сучасної незалежної держави. Сьогодні, збережені матеріали самвидаву є цінним історичним та науковим джерелом пізнання тогочасних подій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документи і матеріали

1. Відкритий лист В. Чорновола до Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова. *Український вісник*. 1987. № 7. С. 7–25.
2. Заява Г. Дидик до Президії Верховної Ради СРСР від 10 липня 1971 р. *Український вісник*. 1988. № 8. С. 187–191.
3. Лист Я. Лесіва до редакції «Українського вісника». *Український вісник*. 1988. С. 241–243.
4. Український Вісник. Вип. I-II. URL: file:///C:/Users/Windows%208.1/Downloads/1970_01_02.pdf (дата звернення - 15.04.2022)
5. Український Вісник. Вип. III. URL: file:///C:/Users/Windows%208.1/Downloads/1970_03.pdf (дата звернення – 10.04.2022).
6. Український Вісник. Вип. IV. URL: file:///C:/Users/Windows%208.1/Downloads/1971_04_paris_baltimore.pdf (дата звернення – 20.03.2022).
7. Український вісник. Випуск №14: Архів музею при видавництві «Смолоскип». 232 с.
8. Український вісник. Передрук видавництва «Сучасність». Мюнхен. 1988. №8. 196 с.
9. Стус В. Місце в бою чи в розправі?: з приводу статті Л. Дмитерка «Місце в бою» – про літератора, який опинився по той бік барикади. *Український вісник*. Вип. I–II. 1971. С. 17-20.
10. Хмара С. Етноцид українців в СРСР. *Український вісник*. Вип. VII–VIII. 1975. С. 33-111.
11. Чорновіл В. Твори у 10-ти Т.: Смолоскип, 2006. Т.3. 976 с.

Монографії і статті

12. Бажан О. Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950 - 1980-х років. *Культура, ідеологія, політика*. 2005. Вип. 8. С. 296-303.
13. Бажан О. Провісник духовності свободи. Наукові записки : Історичні науки. 2008. С. 45—49.
14. Баклашова Т. Змістовне наповнення журналу «Український вісник» другого періоду видання (1987-1989). URL: <https://www.sworld.education/konfer34/208.pdf> (дата звернення – 03.03.2022).
15. В'ятрович В. КГБ проти українських дисидентів. Справа «Блок». URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/04/11/35474> (дата звернення - 13.04.2022).
16. Ведмідь Л. В'ячеслав Чорновіл: національний символ на тлі епохи. Другі Чорноволівські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола (Київ, 30 березня 2013 р.) / упорядник В. Деревінський. Тернопіль, 2014. С.34-46.
17. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х років ХХ століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. 4Т. Шевченка. Ін-т журналістики: Київ, 2004. 20 с.
18. Дейнеко Д. Дисидентський рух. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/history/4b4bb33da87cd> (дата звернення – 12.02.2022).
19. Деревінський В. «Український вісник» як джерело вивчення діяльності ОУН та УПА. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Derevinskyi_Vasyl/Ukrainskyi_visnyk_iak_dzherelo_vyvchennia_diialnosti_OUN_ta_UPA.pdf (дата звернення - 19.04.2022).
20. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика. Монографія: Тернопіль, Джура, 2011. 224 с.

21. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою: Харків, Віват, 2016. 496 с.
22. Деревінський В. Журнал «Український вісник» (1987–1989 роки). *Українознавство*. 2009. № 3. С. 204—207.
23. Дисиденти. Антологія текстів: О. Сінченко, Д. Стус, Л. Фінберг. Національний університет «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, Центр європейських гуманітарних досліджень; Український католицький університет, Інститут релігії та суспільства: К., Дух і Літера, 2018. 656 с.
24. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. Сторінки історії України ХХ століття.: К., 1992. С. 195–235 с.
25. Захаров Б. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1956–1987) Дриновський збірник. URL: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/article/view/794> (дата звернення - 13.02.2022).
26. Захаров Б. Нариси дисидентського руху в Україні. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/bzakharov.pdf> (дата звернення - 02.02.2022).
27. Захаров Б. Сорок років від дня «Генерального погрому». URL: http://khpg.org/index.php?id=1326207712#_ftn1 (дата звернення – 13.04.2022).
28. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 60-80-х років.: К., Либідь, 1995. 224 с.
29. Малярчук Н., Легкова В. Жінки в українському дисидентському русі 1960–1980-х рр.. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції, м. Маріуполь, 25 лютого 2021 р.* Маріуполь, ДонДУУ, 2021. URL: <http://rp.dsum.edu.ua/handle/123456789/3951> (дата звернення - 01.03.2022).
30. Мельникова О. Боротьба за свободу слова й громадські права у самвидавному журналі «Український вісник» (1987-1989 рр.). URL: http://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/52/3/Aktualni_problemy_XII_2010.pdf#page=155 (дата звернення – 21.03.2022).

31. Мельникова О. Журналістські та публіцистичні твори Михайла Гориня в часописі «Український вісник» (1987–1989 рр.). *Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект: Збірник матеріалів інтернет-конференції*. Маріуполь, 2017. URL: <http://ffmc.com.ua/wp-content/uploads/2017/01/Мельникова-Олена-Сергіївна-журналістські-та-публіцистичні-твори-михайла-гориня-в-часописі-український-вісник-копія.pdf> (дата звернення – 13.03.2022).
32. Мельникова О. Соціокомунікаційні особливості публіцистики українських дисидентів. URL: http://repository.mdu.in.ua/jspui/bitstream/123456789/1768/1/sotsiokulturni_osoblyvosti.pdf (дата звернення – 20.03.2022).
33. Мороз В. Шестидесяті роки на Україні. Всесвіт. 1992. № 9—10. С. 182- 187.
34. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років).: К., Смолоскип, 2010. 300 с
35. Овсієнко В. Шабатура Стефанія Михайлівна. Інтерв'ю 26.06.2008. Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1314388686> (дата звернення – 13.03.2022).
36. Овсієнко В., Ткачук О., Павлов В. Інтерв'ю з Раїсою Мороз 26 грудня 2012 року. Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1363602920> (дата звернення – 12.03.2022).
37. Особистість проти системи. Україна молода. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/163/0/71564> (дата звернення - 17.04.2022).
38. Павлюк І. Письменницька публіцистика 1950–1960-х років: демократизаційно-глобалізаційні тенденції *Слово і Час*. 2012. № 7. С. 17-26
39. Паска Б.. «Репортаж із заповідника імені Берії» Валентина Мороза як виклик радянській тоталітарній системі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016, Вип. 45. С. 240– 247.
40. Петрикей О. Український дисидентський рух і його діяльність. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9099/1/Petrikey.pdf> (дата звернення - 04.03.2022).

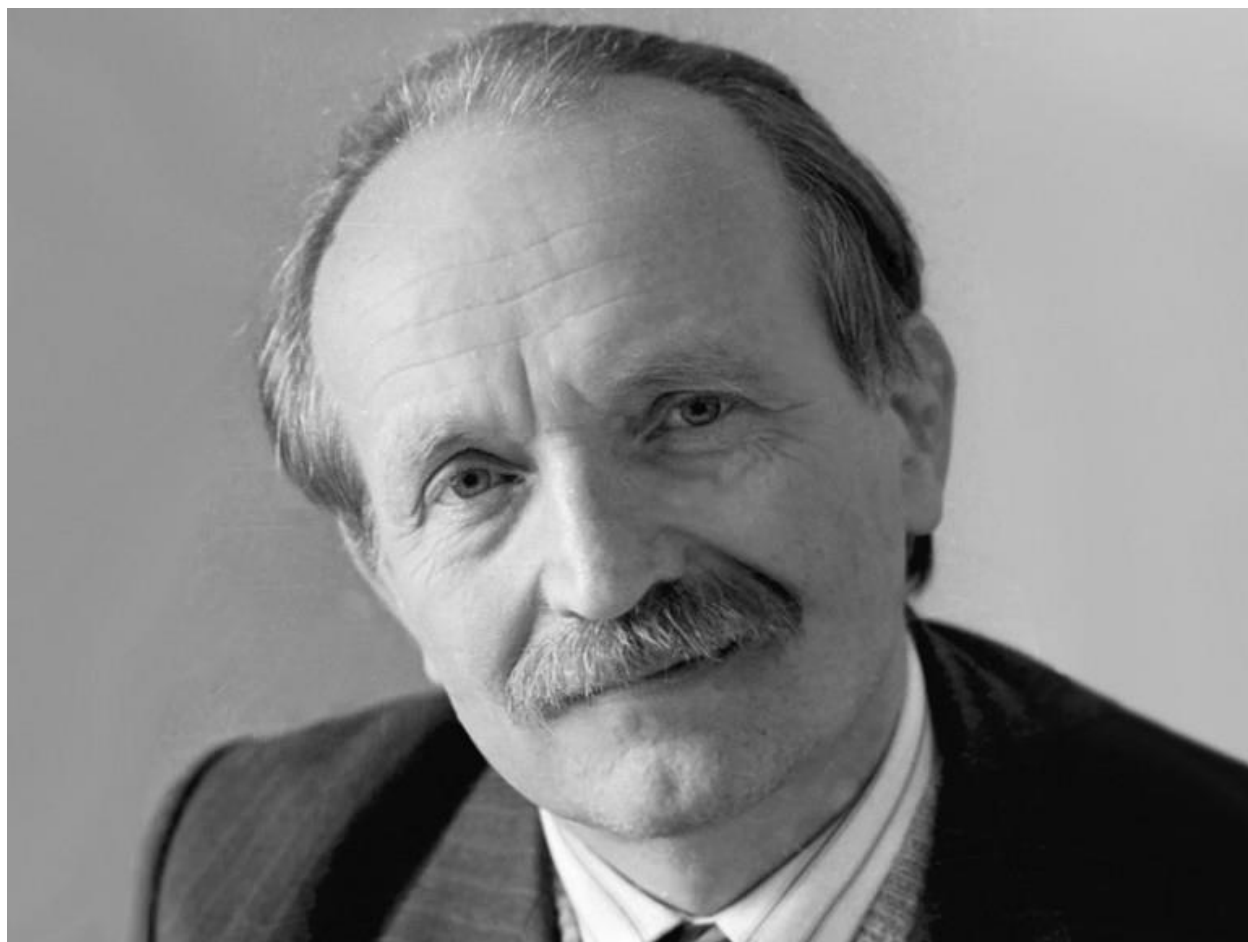
41. Пластун О. Історія національного дисидентського руху. Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. 2016. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/6759> (дата звернення – 01.03.2022).
42. Побережець Г. «Український вісник» – підпільний часопис під керівництвом в. М. Чорновола. URL: http://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/6905/1/ukr_vum_2020_30_10.pdf (дата звернення – 21.03.2022).
43. Рапп І., Овсієнко В. Коцюбинська Михайлина Хомівна. Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1113912889> (дата звернення – 02.03.2022).
44. Репресії на Дніпропетровщині. *Український вісник*. Вип. І-ІІ. 1971. С. 37-50. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років.: К., Вид-во О.Теліги, 1998. У 2 т. 720 с.
45. Скрипка В. Свідчу. Інтерв'ю з Оксаною Яківною Мешко. 30, 31 січня та 1 лютого 1990 року, в Києві. Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121373859> (дата звернення – 01.04.2022).
46. Сорока М. В'ячеслав Чорновіл: інтерв'ю. *Пам'ять століть*. 1997. № 2. С. 28–39.
47. Фесенко В., Крот В. В'ячеслав Чорновіл як засновник журналу «Український вісник». URL: <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/5408/document.pdf#page=282> (дата звернення – 10.04.2022).
48. Чередниченко М. Нецензурний Стус: Тернопіль, 2002. С.161–182.
49. Чорновіл Т. У Новий рік – з новим ділом і новим словом! Пульс української незалежності: Колонка редактора. 2000. С. 19 - 21.
50. Шевченко О . Концептуальні засади забезпечення прав і свобод людини в програмних документах українського дисидентського правозахисного рухів 60–80-х років ХХ ст. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2012/11/5.pdf> (дата звернення - 12.04.2022).

51. Шурхало Д. 50-річчя операції КДБ «Блок»: арешт в Україні близько 90 дисидентів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kdb-operatsiya-blok/31648911.html> (дата звернення -15.04.2022).
52. Baklashova, T. Content of the magazine "Ukrainskyi visnyk" of the first period of its edition as a reflection of ideological evolution of oppositional movement of the Ukrainian intelligence of 1970's. Skhid, 2013. №2(122). p. 83–86. URL: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2013.2\(122\).13463](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2013.2(122).13463) (дата звернення – 20.04.2022).

Енциклопедичні матеріали:

53. Бажан О. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні. Енциклопедія історії України у 10 т.: редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України: К., Наукова думка, 2004. Т. 2. 518 с .
54. Баран В. Україна: Новітня історія (1945–1991 рр.): Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, НАНУ, 2003. 670 с.
55. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. :Львів, Кальварія, 1997. 352 с.
56. Дисиденти. Юридична енциклопедія : ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) К. ,Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2. 744 с

ДОДАТКИ

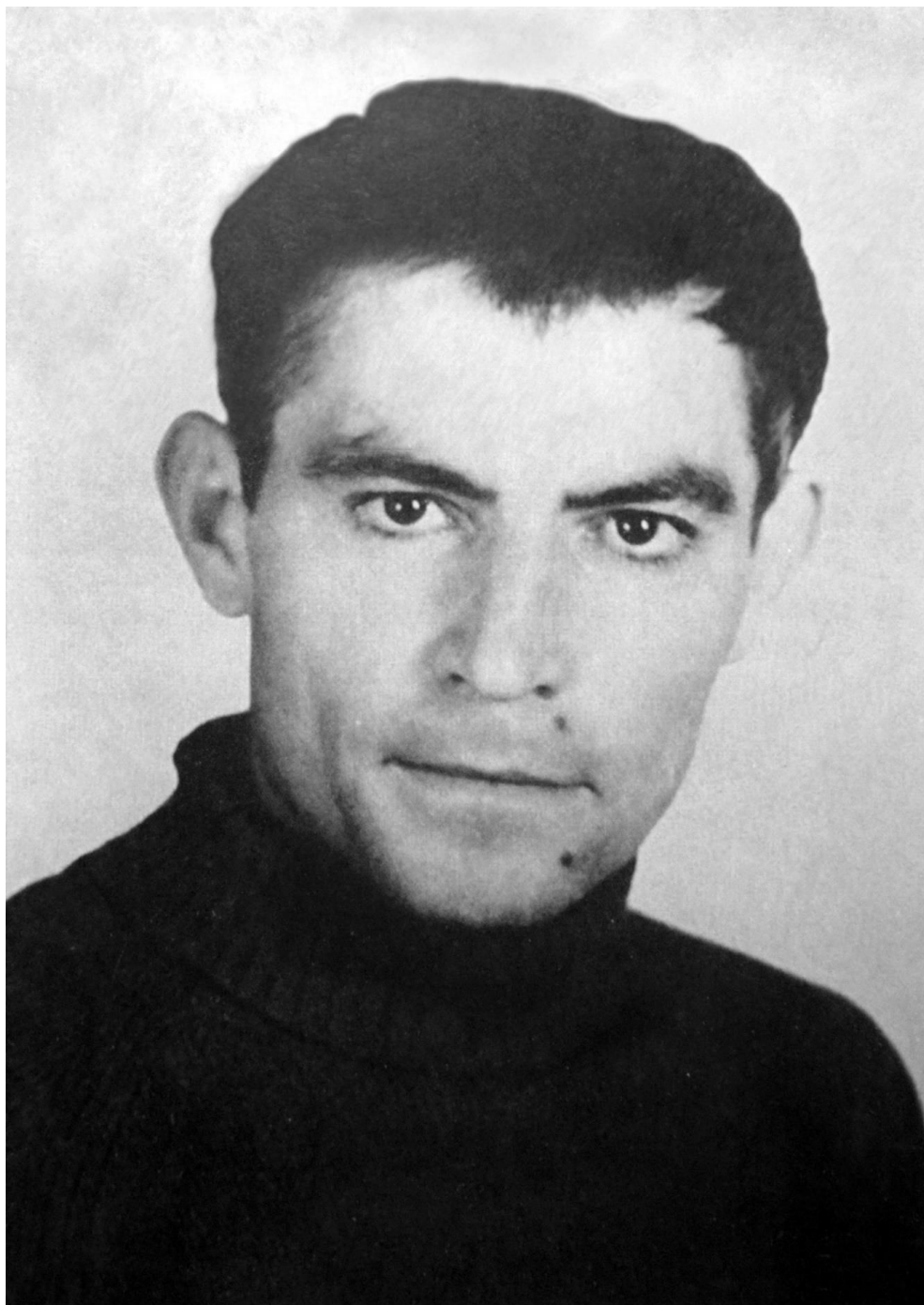
Додаток А*В'ячеслав Чорновіл*

Джерело: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-chornovil-holomsha/31461279.html>

Степан Хмара

Джерело : <https://znaj.ua/ru/politics/281257-stepan-hmara-z-tribuni-verhovnoji-radi-zaklikav-gnati-shpanu-likvidatoriv>

Василь Семенович Стус

Джерело :

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D1%83%D1%81_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%A1%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

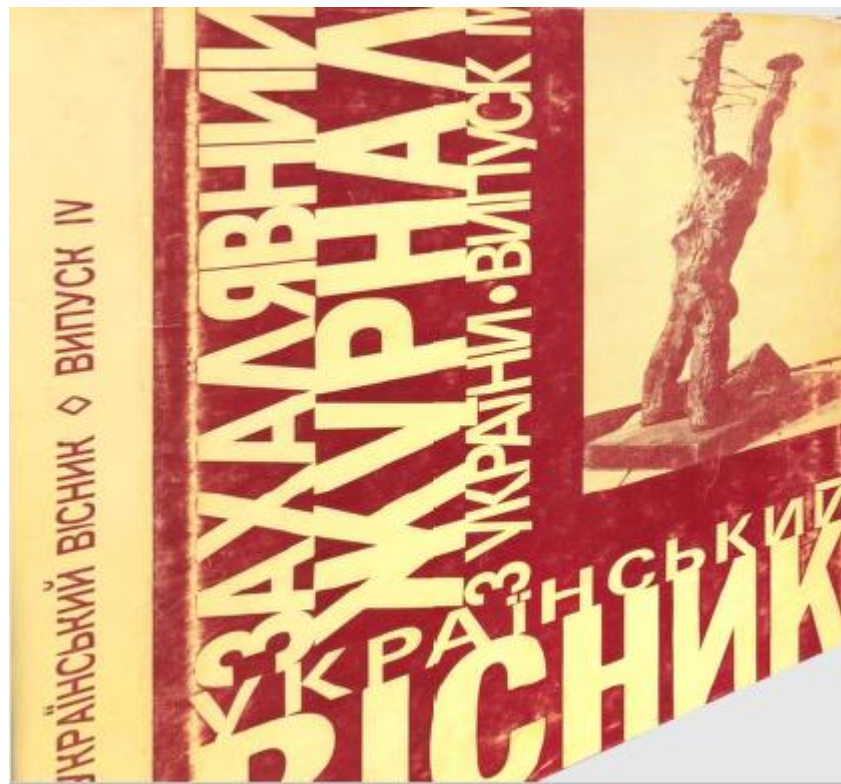
Алла Горська

Джерело : https://esu.com.ua/search_articles.php?id=31511

Обкладинка I-II випуску «Українського вісника»

Джерело : <https://diasporiana.org.ua/periodika/688-ukrayinskiy-visnik-vip-1-2/>

Обкладинка IV випуску «Українського вісника»

Джерело : <https://www.radiosvoboda.org/a/kdb-operatsiya-blok/31648911.html>

План-конспект уроку з курсу «Історія України»**Урок №35****Дата:** 07.03.2022 р.**10 клас****Тема уроку:** Дисидентський рух 1960–1970-ті роки.**Мета:****навчальна:**

- охарактеризувати український дисидентський рух в 1960-1970-і роки;
- визначити основних постатей українського дисидентського руху;
- проаналізувати особливості діяльності український дисидентів;
- визначити значення самвидав, зокрема «Українського вісника» в українському дисидентському русі.

розвивальна:

- розвивати в учнів вміння самостійно висловлювати власну думку (на основі відповідей на отримані запитання);
- розвивати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (на основі опорного конспекту, який показує хронологію дисидентського руху в Україні);
- логічна
- розвивати в учнів вміння аналізувати історичні джерела;
- вдосконалювати в учнів вміння працювати з історичними джерелами;

виховна:

- виховувати у дітей позитивне ставлення до навчання (на основі почутого протягом уроку);
- виховувати в учнів зацікавлення до історії;
- виховувати в учнів любов до своєї землі.
- виховувати в учнів патріотизм та повагу до своєї держави.

Тип уроку: комбінований

Основні дати: 1958—1961 рр. — Українська робітничо-селянська спілка (УРСС); 1959— 1964 рр. — Клуб творчої молоді в Києві; 1964—1967 рр. —

Український національний фронт; вересень—грудень 1965 р. — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», 1972-1974 – видання В. Чорновілом «УВ»

Основні поняття: дисидентський рух, самвидав, «Український вісник», шістидесятники.

Обладнання: ноутбук, проектор

План

1. Загальна характеристика українського дисидентського руху у 1960-1970-і роки.
2. Основні постаті.
3. Самвидав «Український вісник».

Хід заняття

Час	Етап проведення заняття	Навчально-вихована діяльність вчителя	Навчально-вихована діяльність учнів	Примітки
1 хв.	I. Організаційний етап	Привітання та перевірка присутніх.		
3 хв.	II. Етап мотивації	Погляньте уважно на портрет, чи знайома вам людина, котра зображена на ньому? Які ідеї? 		

4 хв .	<i>III. Етап актуаліза ції знань</i>	Фронтальне опитування	1. Проаналізуйте зовнішньополітичну та внутрішню ситуація в Україні в 1960- - 1970-і роки. 2. на вашу думку чому в Україні виник дисидентський рух? 3. Які події йому передували?	
22 хв .	<i>IV. Вивчення нового матеріалу</i>	1. Загальна характеристика українського дисидентського руху у 1960-1970-і роки. Дисидентство — виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці; відступництво від учення панівної церкви. Хрущовська «відлига» породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно. Тим часом молодь, що відчула смак свободи, прагнула рішучих змін. Те, що	• Запитання до документа. 1) Які ідеї містились у листівці? Боднар В. 2) Чи могли мати вплив на громадян проголошені в ній ідеї? Савчин Є.	

		реформи М. Хрущова мали поверховий характер, не торкалися підвалин тоталітаризму, а права, компетенції, реальне становище республіки істотно не змінилося, — усе це примушувало незгодних з існуючими порядками шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету. Однією з найпоширеніших форм боротьби на цьому етапі стало виготовлення і поширення листівок, наклад яких складав декілька тисяч. «Воля народам, Воля людині! Громадянинне! Чи зробив ти висновок, що дав українському народові жовтневий переворот 1917 р.? Він зліквідував здобуту народами внаслідок повалення царизму волю, придушив молоду Українську народну республіку,..... Чи згоден ти і надалі терпіти більшовицьке ярмо? Українські революціонери.		
--	--	---	--	--

		Прочитай і непомітно підкинь другому». Ця листівка була підготовлена і розповсюджена групою «Об'єднання», яка проіснувала від 1956 до 1959 р.. Девізом діяльності групи можна взяти рядки з вірша одного з її учасників: «Смертні ми люди — справа безсмертна, Віримо в святість її!». Інша організація, що діяла у Львові, — Український національний комітет, налічувала 20 активних учасників. Керівниками і організаторами групи були Б. Грицин та І. Коваль. У програмі групи проголошувалися такі цілі. • Повна національна незалежність. • Український уряд, вибраний народом. • Українські суверенні кордони. • Ліквідація колгоспної системи. • Проведення нової аграрної земельної реформи. • Запровадження нового законодавства. • Виселення за межі держави всіх інших націй.	
--	--	--	--

	• Українська національна армія. • Розроблення нової конституції. • Свобода слова і друку. Група проіснувала від 1958 до 1961 р., потім була викрита, а її члени засуджені. У 1961 р. відбулась спроба організувати в с. Золотники Тернопільської області Українську національну партію (УНП). Ініціатором створення УНП був Є. Гогусь, колишній оstarбайтер, вояк дивізії СС «Галичина». Своєю метою УНП проголошувала створення незалежної України. На відміну від попередніх груп вона складалася з людей, що мали вищу освіту. Першочерговим завданням групи було вироблення ідейних засад руху. Серед учасників групи не було єдності в цьому питанні. Одні пропонували марксизм-ленінізм, інші категорично це відкидали. Спілка мала політичну програму й об'єднувала майже 30 осіб. У травні 1961 р. в одному з приміщень тюремного	Використовуючи підручник і додаткову літературу, складіть історичний портрет одного з представників дисидентського руху 1960-х рр. ЗРАЗОК Левко Лук'яненко народився у 1927 р. в багатодітній селянській родині на Чернігівщині. У 1944 р. був мобілізований до лав Червоної Армії. У 1956 р. закінчив юридичний факультет Московського університету й одержав призначення на роботу в Західну Україну, де працював штатним пропагандистом у Радехівському і Глинянському райкомах	
--	--	---	--

	ізолятора облуравління КДБ у Львові відбувся закритий судовий процес («Справа юристів») над членами УРСС. Л. Лук'яненко засудили до розстрілу, згодом смертну кару було замінено 15 роками ув'язнення. Інших членів спілки було засуджено на різні терміни ув'язнення (від 10 до 15 років). «Справа юристів» засвідчила новий етап руху Опору в Україні: його учасники не відокремлювали себе від існуючої радянської системи. Фактично вперше за часів тоталітарного правління в нових історичних умовах політичний опір владі набуває конкретних організаційних форм. Інформація про «Справу юристів» розповсюджувалася шляхом самвидаву, один примірник якого потрапив за кордон. На Заході в 1967 р. вийшла у світ брошура «Українська інтелігенція перед судом КДБ», яка була справжньою сенсацією для світової громадськості.	партії, згодом — адвокатом. Під впливом ще свіжої пам'яті про збройну боротьбу ОУН—УПА, спілкуючись з місцевим населенням, Л. Лук'яненко вирішив присвятити себе боротьбі за незалежність України. У 1958 р. він разом з І. Кандибою (теж юрист) заснували осередок Української робітничо-селянської спілки (УРСС). Л. Лук'яненко разом із С. Віруном підготували проект програми УРСС, у якому теоретично обґрунтовувалося й осмислювалося положення нового, безкровного етапу боротьби за незалежність України. У документі піддавалась критиці соціально-економічна й національна політика	
--	---	--	--

		підпільною організацією був Український національний фронт (УНФ). Протягом 1964—1966 рр. було видано 16 номерів журналу, 96 примірників. Напередодні ХХІІІ з'їзду КПРС члени УНФ звернулися до його учасників із меморандумом. Проте цей факт було приховано від учасників з'їзду. Головною метою своєї діяльності УНФ проголошувала здобуття незалежності України. Було створено програму і статут організації. У боротьбі за незалежність потрібно об'єднати всі сили, що мають спільну мету, незалежно від ідеологічних розбіжностей. Боротьбу повинен очолити всеукраїнський рух. Згодом ці ідеї були реалізовані в діяльності Української Гельсінської групи, Народного руху України. Усі ці групи та організації започаткували новий етап національно-визвольної боротьби, який взяв за основу ненасильницькі методи.	КПРС. Зазначалося, що в дійсності Україна позбавлена проголошених Конституцією суверенітету та прав вільно вступати в політичні та економічні відносини з іншими державами. У республіці українська мова не тільки не стала державною, а взагалі була майже витіснена з офіційного вжитку. Тому Україні потрібно використати надане їй право (ст. 14 Конституції УРСР, ст. 17 Конституції СРСР) і вийти зі складу СРСР. Характерною особливістю УРСС було те, що її засновники для визначення та обґрунтування своїх ідеологічних засад використовували праці К. Маркса, В. Леніна. У 1961 р. за доносом діяльність УРСС було	
--	--	--	---	--

		Інша течія, із якої згодом формувався дисидентський рух, був рух молоді творчої інтелігенції — шістдесятників. У Києві вони об'єдналися в Клуб творчої молоді (1959— 1964). У 1962 р. подібний клуб «Пролісок» виник у Львові під керівництвом М. Косова. Його учасниками були брати М. і Б. Горині, І. Гель, М. Осадчий, І. Стасів, І. Калинець, Г. Чубай, С. Шабатура, М. Зваричев. 2. Основні постаті. Робота з підручником. 3. Самвидав «Український вісник». Самвидав — це літературні, публіцистичні, наукові твори, які розповсюджувалися в рукописах без офіційного дозволу і цензури. Поширювалися переважно таємно. “УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК” (УВ) – перший позацензурний літературно-	викрито. Л. Лук'яненко було засуджено до страти. Після 73-денного очікування виконання вироку в камері смертників страту було замінено на п'ятнадцятирічне ув'язнення. Після повернення з ув'язнення він продовжив боротьбу за незалежність України, став одним із засновників Української Гельсінської групи. У 1978 р. був знову заарештований і засуджений до десяти років ув'язнення і п'яти років заслання. У січні 1989 р. повернувся в Україну, очолив Українську Гельсінську спілку. У 1990 р. був обраний народним депутатом. У цьому ж році очолив Українську республіканську партію. У 1992—1993 рр. — надзвичайний і Повноважний Посол	
--	--	--	---	--

	публіцистичний і правозахисний журнал в Україні (машинопис, з фотоіл.). Видавався в Києві і Львові з січня 1970 до березня 1972 без зазначення редактора. Випуск 1–5 редагував В'ячеслав ЧОРНОВІЛ. Після його арешту підготовлений ним вип. 6 видали у Львові в березні 1972 Михайло Косів, Атена Пашко та Ярослав Кендзьор. „Київський” варіант 6-го номера випустили у березні 1972 Євген ПРОНЮК і Василь ЛІСОВИЙ (текст його не знайдений). УВ публікував без узагальнень інформацію про порушення прав людини в Україні, гарантованих Конституцією, про судові й позасудові репресії, про порушення національного суверенітету, про становище українських політв'язнів у в'язницях і таборах та ін. Крім того, УВ друкував публіцистичні статті, документи, художні твори	України в Канаді. Із 1994 р. — знову народний депутат, голова Всеукраїнської асоціації дослідників голодоморів в Україні.	
--	---	--	--

		й інші матеріали, що поширювалися в самвидаві. У 1974 р. вип. 7–8 УВ видали Степан ХМАРА й Олесь ШЕВЧЕНКО. Цей випуск був явно політичним, антиімперським і антикомуністичним. Вип. 9, до підготовки якого долучився Віталій ШЕВЧЕНКО, автори мусили знищити перед загрозою обшуку. Випуски 1-2, 4, 6, 7-8 були перевидані за кордоном, їх матеріали передавалися по радіо „Свобода” . УВ – найважливіше джерело з історії політичних репресій в Україні 60-70-х рр. 4 номери машинописного журналу під цією ж назвою в 1975–1976 видала підпільна “Українська загальнонародна організація” (УЗНО) , відома також під назвою УНФ-2 (керівник Григорій Диндин, потім Микола Крайник).		
--	--	--	--	--

5 хв	<i>V. Етап систематизації та узагальнення</i>	1. Погляньте на схему з підручника:	 The diagram is titled "МЕТОДИ БОРОТЬБИ ДИСИДЕНТІВ" (Methods of Dissident Struggle). It lists several methods in boxes, connected by arrows. The methods include: "Написання листів-протестів до керівних органів УРСР, СРСР, міжнародних організацій, урядів демократичних країн" (Writing protest letters to the leadership of the USSR, CPSU, international organizations, governments of democratic countries); "Самвидав" (Self-publishing); "Вивішування символів, жовтих прапорів, розповсюдження листівок" (Hanging symbols, yellow flags, distributing leaflets); "Друківання науково-публіцистичних праць критичного спрямування на гострі соціально-політичні, національні та екологічні теми" (Printing scientific and journalistic works of a critical nature on acute social-political, national, and ecological issues); and "Створення правозахисних організацій" (Creation of human rights organizations). A red question mark icon is placed to the left of the diagram. Схарактеризуйте методи боротьби дисидентів. Чи могли вони досягнути своєї мети у радянському суспільстві, використовуючи подібні методи? Чому?	
-----------------	--	--	--	--

7 хв .	VI. <i>Закріплення вивченого матеріал</i>		Бесіда за запитаннями. 1) Які причини виникнення дисидентського руху? 2) Назвіть підпільні антирадянські організації, що діяли в 1950— 1960-ті рр. 3) Хто був головним редактором «Українського вісника»? 4) Чому видавництво «УВ» припинилося?	
	Висновок	Опозиційний рух в Україні в II пол.. 70-х – 80-х рр., це важлива сторінка в історії України. Подивіться на портрети цих людей – всім їм була приготовлена нелегка, часто трагічна доля... Отже, дисидентський рух упродовж 1960-х - початку 1980-х рр. у Радянському Союзі був формою опозиції проти існуючого державного ладу та політичного режиму в країні. Його поява була		

		певною мірою викликана десталінізацією та новою політикою лібералізації у період «Хрущовської відлиги».		
1 хв .	<i>VII. Д/З</i>		На наступний урок підготуйте сценку про діячів дисидентського руху.	

Джерело: Власна розробка авторки.